

Mens en maatschappij vmbo

Leerlijnen landelijke kaders

SLO • nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling

Verantwoording

© 2009 Stichting leerplanontwikkeling (SLO), Enschede

Alle rechten voorbehouden. Mits de bron wordt vermeld is het toegestaan om zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren dan wel op andere wijze te verveelvoudigen.

Eindredactie: Monique van der Hoeven en Lieke Meijs

In opdracht: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Informatie

SLO

Secretariaat vo Onderbouw

Postbus 2041, 7500 CA Enschede

Telefoon (053) 4840 660

Internet: <http://www.slo.nl/voortgezet/vmbo/themas/dll/>

E-mail: vo-onderbouw@slo.nl

AN: 4.5046.287

Leerlijnen landelijke kaders mens en maatschappij vmbo

1. maatschappijleer 1 en 2

- poster inhoud maatschappijleer 1
- poster inhoud maatschappijleer 2
- gebruiksmogelijkheden maatschappijleer 1 en 2
- toelichting en verantwoording maatschappijleer 1 en 2

2. aardrijkskunde

- poster inhoud aardrijkskunde
- gebruiksmogelijkheden aardrijkskunde
- toelichting en verantwoording aardrijkskunde

3. geschiedenis

- poster inhoud geschiedenis
- gebruiksmogelijkheden geschiedenis
- toelichting en verantwoording geschiedenis

4. economie

- poster inhoud economie
- gebruiksmogelijkheden economie
- toelichting en verantwoording economie

5. mens & maatschappij

- poster inhoud M&M
- poster vaardigheden M&M
- gebruiksmogelijkheden M&M
- toelichting en verantwoording M&M

1. maatschappijleer 1 & 2

De samengevatte vakinhoudelijke kerndoelen en eindtermen per kernconcept

Kernconcepten	PO, Oriëntatie op jezelf en de wereld	Onderbouw VO, Mens en maatschappij	Vmbo	Perspectieven
1. Macht, gezag en bestuur (politieke systemen, democratie, rechtsstaat)	Nr. 36: Hoofdzaken van de Nederlandse en Europese staatsinrichting en de rol van de burger.	Nr. 44: Hoofdpijnen van het Nederlandse politieke bestel als democratie en manieren van betrokkenheid bij het politieke proces. Nr. 45: De betekenis van Europese samenwerking en de Europese Unie voor zichzelf, Nederland en de wereld. Nr. 47: Actuele spanningen en conflicten in de wereld plaatsen tegen hun achtergrond, met oog voor de grote onderlinge afhankelijkheid in de wereld, het belang van de mensenrechten en de betekenis van internationale samenwerking.	Domein K6; Macht en zeggenschap: - vormen van macht herkennen, <i>beschrijven en verklaren</i> ; - beschrijven en <i>uitleggen</i> hoe regels het samenleven van mensen mogelijk maken; - beschrijven en <i>uitleggen</i> welke mogelijkheden burgers hebben om invloed uit te oefenen op de politiek, en kenmerken van een parlementaire democratie noemen, <i>herkennen en toelichten</i> . Domein K5; Sociale verschillen: - maatregelen van de overheid ten aanzien van sociale ongelijkheid noemen; - <i>overheidsbeleid ten aanzien van sociale ongelijkheid beschrijven en verklaren</i> .	Principes en procedures, die kenmerkend zijn voor de benaderingswijze van het vak toepassen op een maatschappelijk vraagstuk (politiek-juridische, sociaal-economische, sociaal-culturele, veranderings- en vergelijkende invalshoek) (m1/k/3).
2. Cultuur, levensbeschouwing, identiteit, (pluriforme/multicultuurele samenleving)	Nr. 37: Respect voor algemeen aanvaarde waarden en normen. Nr. 38: Hoofdzaken van geestelijke stromingen in de Nederlandse samenleving.	Nr. 43: Overeenkomsten, verschillen en veranderingen in cultuur en levensbeschouwing in Nederland, de relatie met eigen en andermans levenswijze en de betekenis van respect voor elkaars opvattingen en leefwijzen.	Domein K4; Cultuur en socialisatie: - beschrijven hoe een mens zich ontwikkelt tot lid van de samenleving; - <i>de invloed van het socialisatieproces herkennen en beschrijven</i> ; - uitleggen dat mensen bij een (sub)cultuur (willen) horen en dat elke subcultuur invloed heeft op het gedrag <i>en het socialisatieproces</i> ; - de rol van het onderwijs (<i>als socialiserende instantie</i>) beschrijven in de ontwikkeling van een mens als lid van de samenleving. Domein K7; Beeldvorming en stereotypering - beschrijven hoe mensen bij het vormen van hun meningen beïnvloed worden door selectie van informatie; - <i>aangeven dat selectieve waarneming een rol speelt in het proces van beeld- en meningsvorming</i> ; - uitingen van vooroordelen en beeldvorming ten aanzien van mannen en vrouwen in de samenleving herkennen en benoemen; - voorbeelden noemen van vooroordelen en discriminatie, beschrijven hoe deze ontstaan en aangeven wat ertegen te doen is; - <i>beschrijven hoe men uitingen van vooroordelen en discriminatie tegemoet kan treden vanuit het beginsel van gelijkwaardigheid en respect</i> ; - van een bepaald sociaal probleem beschrijven hoe de beeldvorming erover tot stand komt/ gekomen is.	

Kernconcepten	PO, Oriëntatie op jezelf en de wereld	Onderbouw VO, Mens en maatschappij	Vmbo	Perspectieven
3. Werk, welvaart, welzijn, (verzorgingsstaat)	Nr. 34: Zorg voor de lichamelijke en psychische gezondheid van zichzelf en van anderen. Nr. 35: Redzaamheid in sociaal opzicht, als verkeersdeelnemer en als consument.	Nr. 42: Effecten van keuzes op het gebied van werk en zorg, wonen en recreëren, consumeren en budgetteren, verkeer en milieu herkennen in eigen ervaringen en in de eigen omgeving. Nr. 46: De verdeling van welvaart en armoede over de wereld en de betekenis daarvan voor de bevolking en het milieu, in relatie met het eigen leven in Nederland.	Domein K5; Sociale verschillen <ul style="list-style-type: none"> - met voorbeelden beschrijven wat sociale verschillen zijn en hoe die veroorzaakt worden en beschrijven (<i>uitleggen</i>) hoe de plaats van een mens op de maatschappelijke ladder kan veranderen (<i>sociale mobiliteit</i>); - voorbeelden geven van belangen van mensen in een bepaalde maatschappelijke positie en van conflicten die daarmee samenhangen; - <i>beschrijven en uitleggen dat mensen vanuit hun maatschappelijke posities belangen hebben en hoe daardoor conflicten kunnen ontstaan</i>; - maatregelen van de overheid ten aanzien van sociale ongelijkheid noemen; - <i>overheidsbeleid ten aanzien van sociale ongelijkheid beschrijven en verklaren</i>. 	Principes en procedures, die kenmerkend zijn voor de benaderingswijze van het vak toepassen op een maatschappelijk vraagstuk (politiek-juridische, sociaal-economische, sociaal-culturele, veranderings- en vergelijkende invalshoek) (ml1/k3).
4. Communicatie en samenleving		Nr. 37: De leerling leert een kader van 10 tijdvakken (+ kenmerkende aspecten) te gebruiken om gebeurtenissen, ontwikkelingen en personen in hun tijd te plaatsen (tijdvak 9).	Domein K7; Beeldvorming en stereotypering: <ul style="list-style-type: none"> - hoe mensen bij het vormen van hun meningen beïnvloed worden door selectie van informatie; - <i>de rol van selectieve waarneming in het proces van beeld- en meningsvorming</i>. 	

De samengevatte vakinhoudelijke kerndoelen en eindtermen per kernconcept

Kernconcepten	PO, Oriëntatie op jezelf en de wereld	Onderbouw VO, Mens en maatschappij	Vmbo	Perspectieven
1. Macht, gezag en bestuur (politieke systemen, democratie en rechtsstaat)	Nr. 36: Hoofdzaken van de Nederlandse en Europese staatsinrichting en de rol van de burger.	Nr. 44: Hoofdpijnen van het Nederlandse politieke bestel als democratie en manieren van betrokkenheid bij het politieke proces. Nr. 45: De betekenis van de Europese samenwerking en de Europese Unie voor zichzelf, Nederland en de wereld. Nr. 47: Actuele spanningen en conflicten in de wereld plaatsen tegen hun achtergrond, met oog voor de grote onderlinge afhankelijkheid in de wereld, het belang van de mensenrechten en de betekenis van internationale samenwerking.	ML2/K/4; Politiek en beleid: - parlementaire democratie en rechtsstaat; - rol van burgers, belangen- en pressiegroepen alsmede Europese Unie in politieke besluitvorming; - standpunten van politieke partijen en stromingen; - hoe Europese besluiten tot stand komen. ML2/K/8; Criminaliteit en rechtsstaat: - criminaliteit als maatschappelijk probleem en oorzaken criminaliteit; - kenmerken rechtsstaat in straf- en procesrecht en de rol van de overheid; - visies van politieke stromingen op criminaliteit.	Principes en procedures van de benaderingswijze van het vak herkennen/toepassen op in een tekst over een maatschappelijk vraagstuk of verschijsel (ML2/K/3).
2. Cultuur, levensbeschouwing, identiteit (pluriforme/multiculturele samenleving)	Nr. 37: Respect voor algemeen aanvaarde waarden en normen. Nr. 38: Hoofdzaken van geestelijke stromingen in de Nederlandse samenleving.	Nr. 43: Overeenkomsten en verschillen en veranderingen in cultuur en levensbeschouwing in Nederland, de relatie met eigen en andermans levenswijze en de betekenis van respect voor elkaars opvattingen en levenswijzen.	ML2/K/6; Multiculturele samenleving: - Nederland als multiculturele samenleving; - de sociaal- economische positie van allochtone groepen; - omgaan met vooroordelen, discriminatie, gelijkwaardigheid, tolerantie; - <i>de culturele differentiatie in Nederland.</i>	
3. Werk, welvaart, welzijn, (verzorgingsstaat)	Nr. 34: Zorg voor de lichamelijke en psychische gezondheid van zichzelf en anderen. Nr. 35: Redzaamheid in sociaal opzicht, als verkeersdeelnemer en als consument.	Nr. 42: Effecten van keuzes op het gebied van werk en zorg, wonen en recreëren, consumeren en budgetteren, verkeer en milieu herkennen in eigen ervaringen en in de eigen omgeving.	ML2/K/5; Mens en werk: - functies en maatschappelijke waardering van arbeid; - rol van de overheid ten aanzien van arbeid; - verzorgingsstaat; - arbeidsverdeling; arbeidsverhoudingen; arbeidsmarkt.	
4. Communicatie en samenleving			ML2/K/7; Massamedia: - de betekenis van massamedia voor de samenleving; - kritisch beoordelen van inhoud en programmering van massamedia en nieuwsvoorziening; - rol herkennen die media kunnen vervullen bij beeldvorming en overdracht van waarden en normen; <i>hoe er sprake is van beïnvloeding door massamedia;</i> - informatie vergelijken van verschillende media.	
5. Internationale verhoudingen			ML2/K/4; Politiek en beleid: - rol van Europese Unie in politieke besluitvorming; - hoe Europese besluiten tot stand komen.	

Gebruiksmogelijkheden van de leerlijnen maatschappijleer vmbo

De overzichten laten doorlopende leerlijnen zien in de leerstofinhoud van de afzonderlijke vakken, vanaf primair onderwijs tot en met vmbo en op de relaties die er te leggen zijn tussen onderdelen van de diverse programma's. Voor vakken die alleen in de bovenbouw gegeven worden kan dat leiden tot een inzicht in wat leerlingen al in het primair onderwijs en in de onderbouw gehad hebben aan inhouden/vaardigheden die als basis beschouwd kunnen worden voor onderdelen van dit bovenbouw vak.

Belangrijk doel is dat docenten zelf zicht hebben op de samenhang binnen het curriculum.

Pas als docenten zicht hebben op deze samenhang, kunnen zij deze verbindingen voor leerlingen inzichtelijk maken en aangeven waar de inhoud van een bovenbouw vak op voortbordurt.

Toelichting en verantwoording maatschappijleer 1 en 2 vmbo

Voor de vakken maatschappijleer 1 en 2 hebben we **kernconcepten** gekozen die de rode draden vormen tussen de aan deze vakken verwante inhoud van de onderbouw en de inhoud van beide vakken in de bovenbouw.

Deze kernconcepten zijn uit de kerndoelen en eindtermen afgeleid.

Keuze voor kernconcepten

Bij de keuze van de kernconcepten is de vraag relevant welke criteria je hanteert: waarom kies je bepaalde kernconcepten wél en andere niet? Een kernconcept is te herleiden tot de inhoud van de kerndoelen van primair onderwijs en onderbouw voortgezet onderwijs en van de eindtermen van de bovenbouw.

Het vak maatschappijleer heeft in beide examenprogramma's geen ordening aan de hand van kernconcepten, zoals bij het concept van het nieuwe examenprogramma van maatschappijwetenschappen op havo/vwo.

Voor maatschappijleer 1 en 2 kiest SLO voor een ordening van het programma vanuit een aantal kernconcepten die gekozen zijn bij Mens en maatschappij.

Tussen haakjes staan de concretisering van de kernconcepten in themavelden.

Bij maatschappijleer 1 zijn dat de kernconcepten 1 t/m 4 en bij maatschappijleer 2 zijn dat 1 t/m 5.

1. Macht, gezag en bestuur (politieke systemen, democratie, rechtsstaat)
2. Cultuur, levensbeschouwing en identiteit (pluriforme/ multiculturele samenleving)
3. Werk, welvaart en welzijn (verzorgingsstaat)
4. Communicatie en samenleving
5. Internationale verhoudingen

Vaardigheden

Vaardigheden die behalve in het examenprogramma maatschappijleer 1 en 2 ook in de examenprogramma's van andere maatschappijvakken staan, zijn niet opgenomen, zoals 'een eenvoudig onderzoek doen'. Deze staan in de doorlopende leerlijn **vaardigheden** in de Mens en maatschappijvakken.

Perspectieven

Behalve de kernconcepten die vooral de inhoud van de vakken omvatten, kennen vakken ook vakspecifieke benaderingswijzen, die wij **perspectieven** noemen. Dat is de 'bril' van het vak waarmee leerlingen naar de samenleving leren kijken.

Deze perspectieven laten zich niet plaatsen in het platte vlak van de overzichten, omdat ze in feite overal dwars doorheen snijden. We hebben dat opgelost door een aparte kolom op te nemen voor de vakspecifieke benaderingen, met als titel **perspectieven**.

Bij maatschappijleer 1 en 2 staat het perspectief verwoord in het onderdeel K/3 Leervaardigheden in het vak maatschappijleer.

Gebruikte bronnen

Richtinggevende bronnen zijn de officiële programma's zoals vastgelegd in de kerndoelen primair onderwijs en onderbouw en in de officiële examenprogramma's bovenbouw.

Formuleringen die cursief staan zijn eindtermen die alleen gelden voor kaderberoepsgerichte leerweg, de gemengde en theoretische leerweg. De verrijkingsdelen van het examenprogramma gelden alleen voor de gemengde en theoretische leerweg.

2. aardrijkskunde

De samengevatte vakinhoudelijke kerndoelen en eindtermen per kern

Kernen	PO, Oriëntatie op jezelf en de wereld	Onderbouw VO, Mens en maatschappij en Mens en natuur	3 vmbo	4 vmbo	Perspectieven
1. Burgerschap	Nr. 35: De leerlingen leren zich redzaam te gedragen in sociaal opzicht, als verkeersdeelnemer en als consument. Nr. 37: De leerlingen leren zich te gedragen vanuit respect voor algemeen aanvaarde waarden en normen.	Nr. 42: De leerling leert in eigen ervaringen en in de eigen omgeving effecten te herkennen van keuzes op het gebied van werk en zorg, wonen en recreëren, consumeren en budgetteren, verkeer en milieu.			<p>Als een rode draad lopen twee notes door het nieuwe examenprogramma, namelijk burgerschapsvorming en duurzame ontwikkeling.</p> <ul style="list-style-type: none">Het programma draagt bij aan (wereld)burgerschapsvorming door leerlingen te laten nadenken over zaken als arm en rijk, migratie, grenzen, identiteit en ruimtelijke ordening.Duurzame ontwikkeling is een belangrijk begrip als het gaat om het omgaan met water, energie en grondstoffen. Daarbij komt ook het handelingsperspectief van de leerling zelf aan de orde. <ol style="list-style-type: none">aardrijkskundige vragen herkennen.aardrijkskundige werkwijzen toepassen bij het beantwoorden van aardrijkskundige vragen.aardrijkskundige informatie vinden, selecteren, benutten, verwerken, analyseren en weergeven.
Multiculturele samenleving	Nr. 38: De leerlingen leren hoofdzaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen, en ze leren respectvol om te gaan met verschillen in opvattingen van mensen.	Nr. 43: De leerling leert over overeenkomsten, verschillen en veranderingen in cultuur en levensbeschouwing in Nederland, leert eigen en andermans leefwijze daarmee in verband te brengen, en leert de betekenis voor de samenleving te zien van respect voor elkaars opvattingen en leefwijzen.			
2. Duurzaamheid	Nr. 37: De leerlingen leren zich te gedragen vanuit respect voor algemeen aanvaarde waarden en normen. Nr. 39: De leerlingen leren met zorg om te gaan met het milieu.	Nr. 30: De leerling leert dat mensen, dieren en planten in wisselwerking staan met elkaar en hun omgeving (milieu), en dat technologische en natuurwetenschappelijke toepassingen de duurzame kwaliteit daarvan zowel positief als negatief kunnen beïnvloeden. Nr. 42: De leerling leert in eigen ervaringen en in de eigen omgeving effecten te herkennen van keuzes op het gebied van werk, wonen, recreëren, consumeren, verkeer en milieu.			
3. Bevolking en ruimte	Nr. 47: De leerlingen leren de ruimtelijke inrichting van de eigen omgeving te vergelijken met die in omgevingen elders, in binnen- en buitenland, vanuit de perspectieven landschap, wonen, werken, bestuur, verkeer, recreatie, welvaart, cultuur en levensbeschouwing. Nr. 49: De leerlingen leren over de mondiale ruimtelijke spreiding van bevolkingsconcentraties en godsdiensten.	Nr. 38: De leerling leert een eigentijds beeld van de eigen omgeving, Nederland, Europa en de wereld te gebruiken om verschijnselen en ontwikkelingen in hun omgeving te plaatsen. Nr. 42: De leerling leert in eigen ervaringen en in de eigen omgeving effecten te herkennen van keuzes op het gebied van werk en zorg, wonen en recreëren, consumeren en budgetteren, verkeer en milieu.	F1 De demografische ontwikkeling van de bevolking in de eigen omgeving beschrijven en verklaren en relaties leggen met ruimtegebruik. F2.1 Ontwikkelingen ten aanzien van bevolking en ruimtegebruik in Nederland beschrijven, verklaren en in Europees perspectief plaatsen. F2.2 Casus - Mainports in Nederland.	F3.1 Demografische ontwikkelingen en de ontwikkeling van het ruimtegebruik na 1950 in <i>de Verenigde Staten</i> en China beschrijven en verklaren en vergelijken met Nederland en/of Europa. F3.2 Casus - Grootstedelijke problematiek in China en de Verenigde Staten.	

Kernen	PO, Oriëntatie op jezelf en de wereld	Onderbouw VO, Mens en maatschappij en Mens en natuur	3 vmbo	4 vmbo	Perspectieven
Globalisering	Ondergebracht bij Arm en rijk, Grenzen en identiteit	Ondergebracht bij Arm en rijk, Grenzen en identiteit			<p>Als een rode draad lopen twee noties door het nieuwe examenprogramma, namelijk burgerschapsvorming en duurzame ontwikkeling.</p> <ul style="list-style-type: none">Het programma draagt bij aan (wereld)burgerschapsvorming door leerlingen te laten nadenken over zaken als arm en rijk, migratie, grenzen, identiteit en ruimtelijke ordening.Duurzame ontwikkeling is een belangrijk begrip als het gaat om het omgaan met water, energie en grondstoffen. Daarbij komt ook het handelingsperspectief van de leerling zelf aan de orde. <p>1 aardrijkskundige vragen herkennen. 2 aardrijkskundige werkwijzen toepassen bij het beantwoorden van aardrijkskundige vragen. 3 aardrijkskundige informatie vinden, selecteren, benutten, verwerken, analyseren en weergeven.</p>
4. Arm en rijk	<p>Nr. 47: De leerlingen leren de ruimtelijke inrichting van de eigen omgeving te vergelijken met die in omgevingen elders, in binnen- en buitenland, vanuit de perspectieven wonen, werken, bestuur, verkeer, recreatie, welvaart, cultuur en levensbeschouwing. In ieder geval wordt daarbij aandacht besteed aan twee lidstaten van de Europese Unie en twee landen die in 2004 lid werden, de Verenigde Staten en een land in Azië, Afrika en Zuid-Amerika.</p>	<p>Nr. 38: De leerling leert een eigentijds beeld van de eigen omgeving, Nederland, Europa en de wereld te gebruiken om verschijnselen en ontwikkelingen in hun omgeving te plaatsen.</p> <p>Nr. 42: De leerling leert in eigen ervaringen en in de eigen omgeving effecten te herkennen van keuzes op het gebied van werk en zorg, wonen en recreëren, consumeren en budgetteren, verkeer en milieu.</p> <p>Nr. 46: De leerling leert over de verdeling van welvaart en armoede over de wereld, hij leert de betekenis daarvan te zien voor de bevolking en het milieu, en relaties te leggen met het (eigen) leven in Nederland.</p>	<p>E1 Op basis van verschillen tussen arme(re) en rijke(re) gebieden in de eigen omgeving een beeld vormen van de mogelijke gevolgen en oplossingen van deze welvaartsverschillen.</p> <p>E2.1 Op basis van verschillen tussen arme(re) en rijke(re) gebieden in Nederland en de EU een beeld vormen van de mogelijke gevolgen en oplossingen van deze welvaartsverschillen.</p> <p>E2.2 <i>Casus - Ruimtelijke en sociale ontwikkelingen in een vernieuwde stadswijk.</i></p>	<p>E3.1 Op basis van verschillen tussen arme en rijke gebieden in de wereld, en Brazilië en Nigeria in het bijzonder, een beeld vormen van de mogelijke gevolgen en oplossingen van deze welvaartsverschillen.</p> <p>E3.2 <i>Casus - Tropische ziekten in Brazilië en Nigeria.</i></p>	
5. Grenzen en identiteit	<p>Nr. 37: De leerlingen leren zich te gedragen vanuit respect voor algemeen aanvaarde waarden en normen.</p> <p>Nr. 38: De leerlingen leren hoofdzaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen, en ze leren respectvol om te gaan met verschillen in opvattingen van mensen.</p> <p>Nr. 47: De leerlingen leren de ruimtelijke inrichting van de eigen omgeving te vergelijken met die in omgevingen elders, in binnen- en buitenland, vanuit de perspectieven, bestuur, cultuur en levensbeschouwing. In ieder geval wordt daarbij aandacht besteed aan de Verenigde Staten en een land in Azië, Afrika en Zuid-Amerika.</p> <p>Nr. 36: De leerlingen leren hoofdzaken van de Nederlandse en Europese staatsinrichting en de rol van de burger.</p>	<p>Nr. 38: De leerling leert een eigentijds beeld van de eigen omgeving, Nederland, Europa en de wereld te gebruiken om verschijnselen en ontwikkelingen in hun omgeving te plaatsen.</p> <p>Nr. 43: De leerling leert over overeenkomsten, verschillen en veranderingen in cultuur en levensbeschouwing in Nederland, leert eigen en andermans leefwijze daarmee in verband te brengen, en leert de betekenis voor de samenleving te zien van respect voor elkaars opvattingen en leefwijzen.</p> <p>Nr. 47: De leerling leert actuele spanningen en conflicten in de wereld te plaatsen tegen hun achtergrond, en leert daarbij de doorwerking ervan op individuen en samenleving (nationaal, Europees en internationaal), de grote onderlinge afhankelijkheid in de wereld.</p> <p>Nr. 45: De leerling leert de betekenis van Europese samenwerking en de Europese Unie te begrijpen voor zichzelf, Nederland en de wereld.</p>	<p>G1 Verschillende soorten grenzen in de eigen omgeving herkennen, hun vóórkomen verklaren, in kaart brengen en relateren aan identiteit.</p> <p>G2.1 Regionale verschillen en regionale beelden op het stadsgewestelijke niveau, het nationale niveau en op het niveau van de EU beschrijven en verklaren en relateren aan identiteit.</p> <p>G2.2 <i>Casus - Eenheid en scheiding bij de burens (België).</i></p>	<p>G3.1 Verschillende soorten grenzen in het Midden-Oosten en Rusland beschrijven, hun vóórkomen verklaren en relateren aan identiteit.</p> <p>G3.2 <i>Casus - Israël en Palestina.</i></p>	
Europa					

Kernen	PO, Oriëntatie op jezelf en de wereld	Onderbouw VO, Mens en maatschappij en Mens en natuur	3 vmbo	4 vmbo	Perspectieven
6. Klimaatstelsysteem	<p>Nr. 43: De leerlingen leren hoe je weer en klimaat kunt beschrijven met behulp van temperatuur, neerslag en wind.</p> <p>Nr. 46: De leerlingen leren dat de positie van de aarde ten opzichte van de zon, seizoenen en dag en nacht veroorzaakt.</p> <p>Nr. 49: De leerlingen leren over de mondiale ruimtelijke spreiding van natuurlandschappen zoals vulkanen, woestijnen, tropische regenwouden, hooggebergten en rivieren.</p>	<p>Nr. 29: De leerling leert kennis te verwerven over en inzicht te verkrijgen in sleutelbegrippen uit het gebied van de levende en niet-levende natuur*, en leert deze sleutelbegrippen te verbinden met situaties in het dagelijks leven. * neerslag, temperatuur, klimaatzones, zeestromen, biodiversiteit, verdamping en kringlopen. (platen, platentektoniek, gebergten, aardbevingen, vulkanisme).</p> <p>Nr. 30: De leerling leert dat mensen, dieren en planten in wisselwerking staan met elkaar en hun omgeving (milieu).</p>	<p>B1 Het weer en het klimaat in de eigen omgeving beschrijven en verklaren.</p> <p>B2.1 Klimaattypen, klimaatverandering en klimaatbeleid in Nederland en Europa beschrijven en verklaren.</p> <p>B2.2 Casus - Weer, klimaat en water in Spanje.</p>	<p>B3.1 Klimaattypen en klimaatverandering in de Verenigde Staten en Brazilië beschrijven en verklaren en vergelijken met Europa en/of Nederland.</p> <p>B3.2 Casus - Natuurgeweld – tropische stormen en tropische orkanen in het zuidoosten van de Verenigde Staten.</p>	<p>Als een rode draad lopen twee noties door het nieuwe examenprogramma, namelijk burgerschapsvorming en duurzame ontwikkeling.</p> <ul style="list-style-type: none"> Het programma draagt bij aan (wereld)burgerschapsvorming door leerlingen te laten nadenken over zaken als arm en rijk, migratie, grenzen, identiteit en ruimtelijke ordening. Duurzame ontwikkeling is een belangrijk begrip als het gaat om het omgaan met water, energie en grondstoffen. Daarbij komt ook het handelingsperspectief van de leerling zelf aan de orde. <p>1 aardrijkskundige vragen herkennen. 2 aardrijkskundige werkwijzen toepassen bij het beantwoorden van aardrijkskundige vragen. 3 aardrijkskundige informatie vinden, selecteren, benutten, verwerken, analyseren en weergeven.</p>
Krachten der aarde	Ondergebracht bij Klimaat	Ondergebracht bij Klimaat			
7. Bronnen van energie	<p>Nr. 42: De leerlingen leren onderzoek doen aan materialen en natuurkundige verschijnselen, zoals licht, elektriciteit, kracht, magnetisme en temperatuur.</p> <p>Nr. 49: De leerlingen leren over de mondiale ruimtelijke spreiding van energiebronnen.</p>	<p>Nr. 32: De leerling leert te werken met theorieën en modellen door onderzoek te doen naar natuurkundige en scheikundige verschijnselen als licht*, beweging, energie. * licht = zonne-energie beweging = waterkracht energie = fossiele brandstoffen</p>	<p>C1 De herkomst, het transport, het gebruik, en de gevolgen van het gebruik van fossiele brandstoffen, agrarische grondstoffen als brandstof, kernenergie en duurzame energie in de eigen omgeving beschrijven en verklaren.</p> <p>C2.1 De herkomst, het transport, het gebruik en de gevolgen van het gebruik van fossiele brandstoffen, agrarische grondstoffen als brandstof, kernenergie en duurzame energie in Nederland en de EU beschrijven en verklaren.</p> <p>C2.2 Casus - Nederlandse rijkdom in het Waddenzeegebied.</p>	<p>C3.1 De herkomst, het transport, het gebruik en de gevolgen van het gebruik van fossiele brandstoffen, agrarische grondstoffen als brandstof, kernenergie en duurzame energie in Brazilië, Rusland en Nigeria* beschrijven en verklaren en vergelijken met Nederland en/of de EU.</p> <p>* Hier geldt dat Brazilië niet bij KGT zit, alleen Rusland en Nigeria worden behandeld.</p>	

Kernen	PO, Oriëntatie op jezelf en de wereld	Onderbouw VO, Mens en maatschappij en Mens en natuur	3 vmbo	4 vmbo	Perspectieven
8. Water	Nr. 48: Kinderen leren over de maatregelen die in Nederland genomen worden/werden om bewoning van door water bedreigde gebieden mogelijk te maken.	Nr. 42: De leerling leert in eigen ervaringen en in de eigen omgeving effecten te herkennen van keuzes op het gebied van wonen, recreëren en milieu. NB. In de onderbouwmethodes van aardrijkskunde komt water/strijd tegen het water regelmatig voor.	D1 De herkomst, het voorkomen en het gebruik van zoet en zout water in de eigen omgeving beschrijven en verklaren. D2.1 De herkomst, het voorkomen en het gebruik van zoet en zout water in Nederland en Europa beschrijven en verklaren <i>en ten aanzien van mogelijke maatregelen voor (duurzaam) waterbeheer een beargumenteerde mening verwoorden.</i> D2.2 <i>Casus - De strijd tegen het water – zeespiegelstijging en overstromingen in Nederland.</i>	D3.1 De herkomst, het voorkomen en het gebruik van zoet en zout water in China en het Midden-Oosten beschrijven en verklaren en vergelijken met Nederland en/of Europa. D3.2 <i>Casus - Waterbouwkundige werken in China.</i>	<p>Als een rode draad lopen twee noties door het nieuwe examenprogramma, namelijk burgerschapsvorming en duurzame ontwikkeling.</p> <ul style="list-style-type: none"> Het programma draagt bij aan (wereld)burgerschapsvorming door leerlingen te laten nadenken over zaken als arm en rijk, migratie, grenzen, identiteit en ruimtelijke ordening. Duurzame ontwikkeling is een belangrijk begrip als het gaat om het omgaan met water, energie en grondstoffen. Daarbij komt ook het handelingsperspectief van de leerling zelf aan de orde. <p>1 aardrijkskundige vragen herkennen. 2 aardrijkskundige werkwijzen toepassen bij het beantwoorden van aardrijkskundige vragen. 3 aardrijkskundige informatie vinden, selecteren, benutten, verwerken, analyseren en weergeven.</p>

Gebruiksmogelijkheden van de overzichten aardrijkskunde vmbo

De overzichten kunnen voor verschillende doelen in het onderwijs gebruikt worden. Ze geven zicht op doorlopende leerlijnen in de leerstofinhoud van de afzonderlijke maatschappijvakken, vanaf primair onderwijs tot en met vmbo en op de relaties die er te leggen zijn tussen onderdelen van de diverse vakprogramma's.

In de school kan dat leiden tot:

- Een uitwisseling tussen onder- en bovenbouwdocenten over welke inhouden/vaardigheden in onder- en bovenbouw voor aardrijkskunde zijn voorgeschreven.
- Een uitwisseling tussen onder- en bovenbouwdocenten over de wijze waarop bepaalde inhouden/vaardigheden in onder- en bovenbouw worden aangeleerd of zouden kunnen worden aangeleerd.
- Een keuze voor bepaalde thema's, die voortkomen uit de kernen wanneer wordt besloten een vakoverstijgend project te gaan opzetten.
- Een uitwisseling tussen onderbouwdocenten en leerkrachten in het basisonderwijs over de aansluiting van leerstof/vaardigheden.
- Een houvast voor scenario 3/4 scholen die een eigen curriculum ontwerpen.
- Goed inzicht in welke onderdelen in weging en toetsing (en dus determinatie) een belangrijke rol moeten hebben, als het gaat om voorspellende waarde voor succes in de bovenbouw.

Belangrijk doel is dat docenten zelf zicht hebben op de samenhang binnen het curriculum.

Pas als docenten zicht hebben op deze samenhang, kunnen zij deze verbindingen voor de leerlingen inzichtelijk maken en van de leerlingen vragen dit ook in de praktijk te brengen zoals bijvoorbeeld het geval is bij een vakoverstijgend sectorwerkstuk.

In de volgende fase gaat SLO deze leerlijnen concretiseren door voorbeelduitwerkingen te maken van doorlopende leerlijnen per kern. Ook weer voor leergebieden en vakken.

De instrumenten zullen meer houvast bieden hoe een docent concreet in zijn lespraktijk vorm kan geven aan doorlopende leerlijnen.

Toelichting en verantwoording aardrijkskunde vmbo

Voor het vak aardrijkskunde hebben we **kernen** gekozen, die de rode draden vormen tussen de inhoud van onderbouw en bovenbouw.

Deze kernen zijn uit de kerndoelen en eindtermen afgeleid. Ze vormen de inhoudelijke basis voor het op te bouwen geografische wereldbeeld en voor het inzicht in ruimtelijke vraagstukken.

Keuze voor kernen

Aardrijkskunde heeft acht kernen op basis waarvan de vakinhoud op het vmbo is geordend.

1. Burgerschap (+ multiculturele samenleving)
2. Duurzaamheid _ _ _ _ _
3. Bevolking en ruimte
4. Arm en rijk
5. Grenzen en identiteit (+ Europa)
6. Klimaat (+ water)
7. Bronnen van energie
8. Water

De keuze van de kernen is niet toevallig. Het zijn de inhoudelijke onderwerpen van het nieuwe examenprogramma voor het vmbo zoals beschreven in "Kijk op een veranderende wereld", aangevuld met burgerschap en duurzaamheid.

Het wezenlijke van aardrijkskunde is de inrichting van het aardoppervlak door de natuur en de mens, en de relatie tussen mens en natuur. Aardrijkskunde draagt dus zowel een sociale als een fysische kant. Zodoende is er in de opgestelde leerlijn vmbo ook geput uit de kerndoelen Natuur en Techniek (als onderdeel van Oriëntatie op jezelf en de wereld) van het primair onderwijs en bij Mens en Natuur uit de onderbouw van het voortgezet onderwijs.

Twee kernen vallen in het bovenstaande rijtje op, burgerschap en duurzaamheid. Deze staan bovenaan en gescheiden van de rest. In het nieuwe eindexamenprogramma voor het vmbo zijn deze kernen geïntegreerd in de gekozen domeinen. Burgerschap (hoe gaat de mens om met de medemens?) en duurzaamheid (hoe gaat de mens om met zijn omgeving?) staan toch apart vermeld omdat vanuit de kerndoelen primair onderwijs en onderbouw voortgezet onderwijs een prima leerlijn samengesteld kan worden. Onder de kern burgerschap valt ook nog multiculturele samenleving. In de kerndoelen po en vo onderbouw wordt daar expliciet aandacht aan besteed.

Per gekozen kern volgt een toelichting, waarin kort wordt uitgelegd waarom ervoor gekozen is en welke inhoudelijke aspecten een rol spelen bij deze kern.

- Ad 3. **Bevolking en ruimte** zijn primaire aardrijkskundige waarden. Deze kern behandelt het bestaan van mensen op de wereld. Daarbij horen begrippen als spreiding en dichtheid. Het ruimtelijk gedrag van mensen en de gevolgen van beslissingen die zij nemen. De bevolking op zich is onderwerp van de demografie, dat hier verder kan worden uitgewerkt. Een belangrijk begrip dat hier weer onder valt, is leefbaarheid, dat weer gekoppeld kan worden aan zowel burgerschap als duurzaamheid.
- Ad 4. **Arm en rijk** is een verdelingsvraagstuk. Wie heeft wat en hoe wordt er mee omgegaan? Wat is arm en rijk als je in Nederland woont? En vergelijk dat eens op wereldschaal. Het speelt op alle schaalniveaus (in verschillende gradaties) en is derhalve interessant voor aardrijkskunde. De begrippen centrum en periferie passen bij deze kern.
- Ad 5. **Grenzen en identiteit** gaat over de waarde die een plaats heeft in de beleving van mensen. Gekoppeld aan nationalisme, invloedssferen en cultuurgebieden is hier sprake van een regionale invulling van aardrijkskunde. Ook op laag schaalniveau heeft deze kern een grote waarde voor aardrijkskunde. Leerlingen kunnen al heel goed uitleggen waarom een plaats een bepaalde emotionele waarde heeft. Hier wordt ook 'Europa' vermeld, een schaalniveau tussen allemaal thematische kernen. Maar evenals

multiculturele samenleving wordt Europa expliciet genoemd bij de kerndoelen van het primair onderwijs en in de onderbouw van het voortgezet onderwijs.

- Ad 6. **Klimaat.** Aardrijkskunde is hét vak om uit te leggen wat het klimaat (en het weer) inhoudt. Ondanks trends van andere vakken (ANW en NL&T) om dit onderwerp (met name de klimaatsverandering) ook te behandelen past het bij aardrijkskunde. Omdat aardrijkskunde uitlegt wat de gevolgen zijn voor mens én natuur. Hierbij komt de holistische kijk van het vak op de aarde/wereld goed van pas.
- Ad 7. **Bronnen van energie** laat zien dat aardrijkskunde maatschappelijke vraagstukken koppelt aan fysisch geografische onderwerpen. Duurzaamheid van de energievoorziening is een onderwerp dat al jaren in het middelpunt staat.
- Ad 8. **Water** kan niet ontbreken in het Nederlandse aardrijkskundeonderwijs. Nederland leeft met en van water. Onze identiteit is deels gevormd door de strijd tegen het water die recentelijk weer nieuwe impulsen heeft gekregen door zeespiegelstijging en het versterkte broeikaseffect. Water neemt ook een prominente plaats in in de leerlijnen. Water kan echter ook worden ondergebracht bij de kern klimaat.

Vaardigheden

Vaardigheden die behalve in het examenprogramma aardrijkskunde ook in de examenprogramma's van de andere maatschappijvakken staan, zijn niet opgenomen, zoals 'een eenvoudig onderzoek doen'. Deze staan in de doorlopende leerlijn **vaardigheden** in de Mens en maatschappijvakken.

Perspectieven

Behalve de kernen die de inhoud van het vak aardrijkskunde omvatten, kent aardrijkskunde ook een vakspecifieke benaderingswijze, die wij **perspectieven** noemen. Dat is de 'bril' van het vak waarmee leerlingen naar de omgeving en de samenleving leren kijken.

Deze perspectieven laten zich niet plaatsen in het platte vlak van de overzichten, omdat ze in feite overal dwars doorheen snijden. We hebben dat opgelost door een aparte kolom op te nemen voor de vakspecifieke benaderingen, met als titel **perspectieven**.

Bij aardrijkskunde zijn dit de geografische vaardigheden: de kijkwijzen die typerend zijn voor het vak aardrijkskunde.

Gebruikte bronnen

Richtinggevende bronnen zijn de officiële programma's zoals vastgelegd in de kerndoelen primair onderwijs en onderbouw en in de officiële examenprogramma's bovenbouw.

Formuleringen die *cursief* staan, zijn eindtermen die gelden voor de kaderberoepsgerichte leerweg, de gemengde leerweg en de theoretische leerweg.

3. geschiedenis

De samengevatte vakinhoudelijke kerndoelen en eindtermen per tijdvak

Tijdvakken (kerndoel 55, PO en 37 onderbouw)	PO, Oriëntatie op de wereld en jezelf		Onderbouw Vmbo Mens en maatschappij		Vmbo	Perspectieven
	Aspecten	Kerndoelen en concepten	Aspecten	Kerndoelen en concepten		
1. De tijd van jagers en boeren (- 3000 v C)	<ul style="list-style-type: none"> - De levenswijze van jagers en verzamelaars; - het ontstaan van landbouw en landbouw- samenlevingen. 	Nr. 35: Redzaamheid als consument: <ul style="list-style-type: none"> - Hoe voorzien mensen zich in hun levensonderhoud? 	<ul style="list-style-type: none"> - De levenswijze van jagers en verzamelaars; - het ontstaan van landbouw en landbouw- samenlevingen. 	Nr. 42: <ul style="list-style-type: none"> - effecten van keuzes op het gebied van werk en zorg, wonen en recreëren; - hoe wordt er gewerkt, gewoond en geconsumeerd? 		Gebruik van vaktaal en perspectieven: · verschillende typen historische vragen herkennen; · chronologie, historische verklaring, historisch beeld; · standpuntbepaling en standplaatsgebondenheid.
2. De tijd van Grieken en Romeinen (3000 v C - 500 n C)	<ul style="list-style-type: none"> - De verspreiding van de Grieks-Romeinse cultuur en de confrontatie met de Germaanse cultuur; - het christendom in het Romeinse rijk: van verboden tot enig toegestane godsdienst. 	Nr. 37 en 38: <ul style="list-style-type: none"> - Waarden, normen en geestelijke stromingen; - cultuur, religie, levensbeschouwing en identiteit. 	<ul style="list-style-type: none"> - De verspreiding van de Grieks-Romeinse cultuur en de confrontatie met de Germaanse cultuur; - het christendom in het Romeinse rijk: van verboden tot enig toegestane godsdienst. 	Nr. 43: <ul style="list-style-type: none"> - pluriforme samenleving; - religie, levensbeschouwing, identiteit. 		
3. De tijd van monniken en ridders (500 - 1000)	<ul style="list-style-type: none"> - De verspreiding van het christendom tot in de Lage Landen; - hofstelsel en horigheid. 	Nr. 37 en 38: <ul style="list-style-type: none"> - Waarden, normen en geestelijke stromingen; - Religie, identiteit. Nr. 35: <ul style="list-style-type: none"> - Redzaamheid als consument; - levensonderhoud, verdelingsvraagstukken, macht, gezag. 	<ul style="list-style-type: none"> - De verspreiding van het christendom tot in de Lage Landen; - ontstaan en verspreiding van de Islam; - hofstelsel en horigheid. 	Nr. 43: <ul style="list-style-type: none"> - pluriforme samenleving; - cultuur, religie, identiteit; - Christendom en Islam in het licht van de latere pluriforme samenleving. Nr. 42: <ul style="list-style-type: none"> - effecten van keuzes op het gebied van werk en zorg, wonen en recreëren; - levensonderhoud, verdelingsvraagstukken, macht, gezag. 		
4. De tijd van steden en staten (1000 - 1500)	<ul style="list-style-type: none"> - Opkomst van handel en ontstaan van steden; - opkomst van de stedelijke burgerij en toenemende zelfstandigheid van steden. 	Nr. 35: <ul style="list-style-type: none"> - Redzaamheid als consument; - levensonderhoud, productie, consumptie, verdeling. 	<ul style="list-style-type: none"> - Opkomst van handel en ontstaan van steden; - opkomst van de stedelijke burgerij en toenemende zelfstandigheid van steden; - het begin van staatsvorming en centralisatie. 	Nr. 42: <ul style="list-style-type: none"> - effecten van keuzes op het gebied van werk en zorg, wonen en recreëren. - levensonderhoud, werk/productie, consumptie, verdeling. Nr. 44: <ul style="list-style-type: none"> - Relatie met politiek bestel, macht, gezag. 		
5. De tijd van ontdekkers en hervormers (1500 - 1600)	<ul style="list-style-type: none"> - Het begin van de Europese overzeese expansie; - de Opstand en het ontstaan van een onafhankelijke staat. 		<ul style="list-style-type: none"> - Het begin van de Europese overzeese expansie; - de Reformatie en de splitsing in de christelijke kerk; - de Opstand en het ontstaan van een onafhankelijke staat. 	Nr. 43: <ul style="list-style-type: none"> - pluriforme samenleving; - Katholicisme en Protestantisme in het licht van de latere pluriforme samenleving. 		

Tijdvakken (kerndoel 55, PO en 37 onderbouw)	PO, Oriëntatie op de wereld en jezelf		Onderbouw Vmbo Mens en maatschappij		Vmbo	Perspectieven
	Aspecten	Kerdoelen en concepten	Aspecten	Kerdoelen en concepten		
6. De tijd van regenten en vorsten (1600 - 1700)	<ul style="list-style-type: none">- Ontstaan van handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie;- burgerlijk bestuur en stedelijke cultuur in Nederland.	Nr. 35: Redzaamheid als consument. Levensonderhoud, productie, consumptie, verdelingsvraagstukken.	<ul style="list-style-type: none">- Ontstaan van handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie;- burgerlijk bestuur en stedelijke cultuur in Nederland;- het streven van vorsten naar absolute macht.	Nr. 42: Effecten van keuzes. Nr. 46: Verdeling van welvaart en armoede. Nr. 47: Internationale conflicten. Nr. 44: Politiek bestel: macht, gezag, bestuur.	GS/K/4: De koloniale relatie Indonesië - Nederland.	Gebruik van vaktiaal en perspectieven; verschillende typen historische vragen herkennen; chronologie, historische verklaring, historisch beeld; standpuntbepaling en standplaatsgebondenheid.
7. De tijd van pruiken en revoluties (1700-1800)	<ul style="list-style-type: none">- Slavenarbeid op plantages en de opkomst van het abolitionisme;- het streven naar grondrechten en politieke invloed van de burgerij in de Franse en Bataafse revolutie.	Kernconcept 3 Werk, welvaart, welzijn Nr. 38: Hoofdzaken van geestelijke stromingen in de Nederlandse samenleving.	<ul style="list-style-type: none">- Slavenarbeid op plantages en de opkomst van het abolitionisme;- het streven naar grondrechten en politieke invloed van de burgerij in de Franse en Bataafse revolutie.	Kernconcept 3 Werk, welvaart, welzijn Nr. 44, 47: Relatie met politiek bestel en mensenrechten: macht, gezag, bestuur, mensenrechten.	GS/K/4: De koloniale relatie Indonesië - Nederland.	
8. De tijd van burgers en stoommachine (1800 - 1900)	<ul style="list-style-type: none">- Het ontstaan van een parlementair stelsel en de toename van volksinvloed;- de industriële revolutie en het ontstaan van emancipatiebewegingen.	Nr. 36 t/m 38: Staatsinrichting, parlementaire democratie, macht, gezag, bestuur. Waarden, normen, geestelijke stromingen, levensbeschouwing Nr. 35: Redzaamheid als consument. Productie, consumptie, technologie, verdelingsvraagstukken.	<ul style="list-style-type: none">- Het ontstaan van een parlementair stelsel en de toename van volksinvloed;- de industriële revolutie en het ontstaan van emancipatiebewegingen;- het moderne imperialisme.	Nr. 44: Het politieke bestel in Nederland. Nr. 43: Pluriforme samenleving: cultuur, identiteit. Nr. 42: Werk en zorg, wonen, recreëren zich, verkeer en milieu. Nr. 46, 47: Verdeling welvaart en armoede. Internationale spanningen en conflicten. De mens en zijn fysieke en ruimtelijke omgeving (milieu).	GS/K/5: Staatsinrichting van Nederland. GS/K/6: De industriële samenleving in Nederland. GS/K/7: Sociale zekerheid en verzorgingsstaat in Nederland. GS/V/4: Ontwikkeling van de gezondheidszorg in Nederland. GS/K/4: De koloniale relatie Indonesië - Nederland. GS/V/3: De verhouding mens- milieu.	

Tijdvakken (kerndoel 55, PO en 37 onderbouw)	PO, Oriëntatie op de wereld en jezelf		Onderbouw Vmbo Mens en maatschappij		Vmbo	Perspectieven
	Aspecten	Kerdoelen en concepten	Aspecten	Kerdoelen en concepten		
9. De tijd van de wereldoorlogen (1900 - 1950)	<ul style="list-style-type: none">- De economische wereldcrisis;- de Duitse bezetting en de Jodenvervolgung.	Nr. 35: Redzaamheid als consument. Productie, consumptie, verdeling. Nr. 36 t/m 38: Waarden, normen, geestelijke stromingen. Macht, levensbeschouwing.	<ul style="list-style-type: none">- De economische wereldcrisis;- de Duitse bezetting en de Jodenvervolgung;- het racistisch en totalitair karakter van het nationaal-socialisme.	Nr. 42: Effecten van keuzes. Productie, consumptie, verdeling. Nr. 44: Politiek systeem. Uitoefening van macht. Nr. 43: Pluriforme samenleving. Nr. 47: Het belang van mensenrechten Internationale conflicten. Nr. 42: Politiek systeem. Nr. 42: Productie en consumptie, werk en zorg. Kernconcept 4 Milieu en duurzaamheid De mens en zijn fysieke- en ruimtelijke omgeving (milieu).	GS/K/10: Historisch overzicht vanaf 1900. GS/K/4: De Koloniale relatie Indonesië - Nederland. <i>GS/V/1: Het Indonesisch - Nederlandse conflict 1945 - 1949.</i> GS/K/5: Staatsinrichting van Nederland. GS/K/6: De industriële samenleving in Nederland. GS/K/7: Sociale zekerheid en verzorgingsstaat in Nederland. <i>GS/V/4: Ontwikkeling van de gezondheidszorg in Nederland.</i> <i>GS/V/3: De verhouding mens - milieu.</i>	Gebruik van vaktaal en perspectieven; verschillende typen historische vragen herkennen; chronologie, historische verklaring, historisch beeld; standpuntbepaling en standplaatsgebondenheid.
10. De tijd van televisie en computer (vanaf 1950)	<ul style="list-style-type: none">- Blokvorming tussen Oost en West en de Koude Oorlog;- sociaal- culturele veranderingen en toenemende pluriformiteit vanaf de jaren '60.	Nr. 37 en 38: Waarden, normen, geestelijke stromingen. Pluriforme/ multiculturele samenleving.	<ul style="list-style-type: none">- Nationalistische bewegingen in de koloniën en het streven naar onafhankelijkheid;- blokvorming tussen Oost en West en de Koude Oorlog;- sociaal- culturele veranderingen en toenemende pluriformiteit vanaf de jaren '60.	Nr. 46: De verdeling van welvaart en armoede over de wereld. Nr. 47: Internationale spanningen en conflicten. Het belang van mensenrechten. Nr. 43: Pluriforme samenleving. Cultuur, religie, levensbeschouwing, identiteit, leefwijze. Nr. 44: Politiek systeem. Nr. 42: Productie, consumptie. Nr. 42: Zorg. Nr. 45: Europa. Kernconcept 4 Milieu en duurzaamheid De mens en zijn fysieke en ruimtelijke leefomgeving (duurzaamheid en milieu).	GS/K/10: Historisch overzicht vanaf 1900. GS/K/9: De Koude Oorlog. GS/K/8: Cultureel- mentale ontwikkelingen in Nederland na 1845. <i>GS/V/5: Verzuiling en ontzuiling in Nederland.</i> GS/K/5: Staatsinrichting van Nederland. GS/K/6: De industriële samenleving in Nederland. GS/K/7: Sociale zekerheid en verzorgingsstaat in Nederland. <i>GS/V/4: Ontwikkeling van de gezondheidszorg in Nederland.</i> <i>GS/N/2: Nederland en Europa.</i> <i>GS/V/3: De verhouding mens- milieu.</i>	

Gebruiksmogelijkheden van de overzichten geschiedenis vmbo

De overzichten kunnen voor verschillende doelen in het onderwijs gebruikt worden. Ze geven zicht op doorlopende leerlijnen in de leerstofinhoud van de afzonderlijke maatschappijvakken, vanaf primair onderwijs tot en met vmbo en op de relaties die er te leggen zijn tussen onderdelen van de diverse vakprogramma's.

In de school kan dat leiden tot:

- Een uitwisseling tussen onder- en bovenbouwdocenten over welke inhouden/vaardigheden in onder- en bovenbouw voor geschiedenis zijn voorgeschreven.
- Een uitwisseling tussen onder- en bovenbouwdocenten over de wijze waarop bepaalde inhouden/vaardigheden in onder- en bovenbouw worden aangeleerd of zouden kunnen worden aangeleerd.
- Een keuze voor bepaalde thema's, die relevant zijn in bepaalde tijdvakken wanneer wordt besloten een vakoverstijgend project te gaan opzetten.
- Een uitwisseling tussen onderbouwdocenten en leerkrachten in het basisonderwijs over de aansluiting van leerstof/vaardigheden.
- Een houvast voor scenario 3/4 scholen die een eigen curriculum ontwerpen.
- Goed inzicht in welke onderdelen in weging en toetsing (en dus determinatie) een belangrijke rol moeten hebben, als het gaat om voorspellende waarde voor succes in de bovenbouw.

Belangrijk doel is dat docenten zelf zicht hebben op de samenhang binnen het curriculum.

Pas als docenten zicht hebben op deze samenhang, kunnen zij deze verbindingen voor de leerlingen inzichtelijk maken en van de leerlingen vragen dit ook in de praktijk te brengen zoals bijvoorbeeld het geval is bij een vakoverstijgend sectorwerkstuk.

In de volgende fase gaat SLO deze leerlijnen concretiseren door voorbeelduitwerkingen te maken van doorlopende leerlijnen per tijdvak. Ook weer voor leergebieden en vakken.

De instrumenten zullen meer houvast bieden hoe een docent concreet in zijn lespraktijk vorm kan geven aan doorlopende leerlijnen.

Toelichting en verantwoording geschiedenis vmbo

Vanzelfsprekend staan de tien tijdvakken van de commissie De Rooy en de historische vaardigheden centraal in de doorlopende leerlijn voor het vak geschiedenis.

De leerlijn geschiedenis voor het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs is verder zo opgesteld dat relevante kerndoelen "Oriëntatie op jezelf en de wereld" en "Mens en maatschappij" daarin een plaats hebben gekregen. Ook bij de uitwerking van de tijdvakken in kenmerkende aspecten heeft SLO de commissie De Rooy gevolgd. De tijdvakken en kenmerkende aspecten zijn gekoppeld aan de kerndoelen primair onderwijs en onderbouw van het voortgezet onderwijs, maar ook aan de kernconcepten zoals SLO deze heeft onderscheiden in de leerlijn leerinhouden van de Mens en maatschappijvakken.

Het is aan te bevelen de doorlopende leerlijn geschiedenis te lezen in samenhang met de doorlopende leerlijn voor de Mens en maatschappijvakken.

De tijdvakken

De kerndoelen en kernconcepten zijn aan de tijdvakken en hun kenmerkende aspecten gekoppeld om te laten zien dat het mogelijk is vanuit het vak geschiedenis aan alle relevante kerndoelen en -concepten recht te doen. Dit laat ook het karakter van het vak geschiedenis, waarbij meerdere perspectieven mogelijk zijn, goed uitkomen.

Alleen de interpretatie van kerndoel 35 van het primair onderwijs (redzaamheid als consument) en kerndoel 42 van de onderbouw over onder anderen werken, wonen en consumeren kan problemen opleveren. Maar SLO is van mening dat ook deze kerndoelen in het vak geschiedenis horen. Het gaat hier immers om enkele essentiële vragen: Hoe voorzien mensen in hun levensonderhoud? Hoe wordt welvaart verdeeld? Hoe produceren, consumeren en wonen mensen? Hoe spelen machtsverhoudingen en verdelingsvraagstukken hierin een rol? Door de koppeling aan essentiële kenmerken uit historische tijdvakken zien leerlingen in dat hun keuzes behalve persoonsgebonden, ook gebonden zijn aan de tijd waarin zij leven en dat de situatie waarin zij leven aan verandering onderhevig is.

Over het examenprogramma geschiedenis en staatsinrichting in de doorlopende leerlijn is het volgende op te merken. Wij hebben alle relevante examenheden in de leerlijn verwerkt. Dit zijn de exameneenheden K/3 t/m K/10 en V/1 t/m V/5 plus V/9.

Voor het centraal examen zijn alleen de eenheden K/3, K/5 en K/10 verplicht, met daarnaast voor de gemengde en theoretische leerweg V/9. Wat betreft het schoolexamen dient vmbo- bb 2 exameneenheden te doen, te kiezen uit K/4, 6 t/m 9 en kb t/m gt 3 exameneenheden. De exameneenheden V/1 t/m V/8 zijn niet verplicht.

Het gevolg is dat we in de leerlijn geschiedenis en staatsinrichting meer exameneenheden hebben genoemd dan scholen hoeven te doen. Dit hebben we gedaan omdat wij geen keuzes kunnen maken die aan de school zijn. Daarnaast hebben we een zo compleet mogelijk beeld willen geven van de mogelijkheden die de leerlijn biedt.

Perspectieven

Behalve de tijdvakken bij het vak geschiedenis, die vooral de inhoud van het vak omvatten, kent geschiedenis ook een vakspecifieke benaderingswijze, die wij **perspectieven** noemen. Dat is de 'bril' van het vak waarmee leerlingen naar de geschiedenis van de samenleving leren kijken. Deze perspectieven laten zich niet plaatsen in het platte vlak van de overzichten, omdat ze in feite overal dwars doorheen snijden. We hebben dat opgelost door een aparte kolom op te nemen voor de vakspecifieke benaderingen, met als titel '**perspectieven**'.

Bij geschiedenis zijn dit de historische vaardigheden: de kijkwijzen die typerend zijn voor het vak geschiedenis. De perspectieven zijn ontleend aan exameneenheid GS/K/3. Wij hebben de in de syllabus

Geschiedenis en staatsinrichting (CEVO, 2007) gegeven beschrijvingen beknopt op essenties samengevat.

Vaardigheden die behalve in het examenprogramma geschiedenis ook in de examenprogramma's van de andere Mens en maatschappijvakken staan, zijn niet opgenomen (bijvoorbeeld: onderscheiden van feiten en meningen). Deze staan in de doorlopende leerlijn vaardigheden in de Mens en maatschappijvakken.

Gebruikte bronnen

Richtinggevende bronnen zijn de officiële programma's zoals vastgelegd in de kerndoelen primair onderwijs en de onderbouw en in de officiële examenprogramma's van de bovenbouw.

Formuleringen die *cursief* staan zijn eindtermen die gelden voor de kaderberoepsgerichte leerweg, de gemengde leerweg en de theoretische leerweg.

.

4. economie

De samengevatte vakinhoudelijke kerndoelen en eindtermen per kernconcept

Kernconcepten	PO, Oriëntatie op jezelf en de wereld	Onderbouw VO, Mens en maatschappij	Vmbo	Perspectieven
1. Consumptie en consumenten-organisaties	Nr. 35: De leerlingen leren zich redzaam te gedragen in sociaal opzicht, als verkeersdeelnemer en als consument.	Nr. 42: De leerling leert in eigen ervaringen en in de eigen omgeving effecten te herkennen van keuzes op het gebied van werk en zorg, wonen en recreëren, consumeren en budgetteren, verkeer en milieu.	EC/K/4A; consumptie: - aspecten van consumentengedrag: keuzes, behoeften, inkomen, functies van het geld, lenen en sparen. EC/V/1, -3: - oorzaken en gevolgen van de waardevermindering van geld. EC/V/1, -4: - de prijscompensatie als middel om koopkrachtverlies tegen te gaan. EC/K/4B; consumptie en consumentenorganisaties. Over: - banken, verzekeringen, consumentenorganisaties.	<div> <div></div> <div></div> <div></div> </div> <div> <div></div> <div></div> <div></div> </div> <div> <div></div> <div></div> <div></div> </div>
2. Arbeid, productie en bedrijfsleven		Nr. 42: De leerling leert in eigen ervaringen en in de eigen omgeving effecten te herkennen van keuzes op het gebied van werk en zorg, wonen en recreëren, consumeren en budgetteren, verkeer en milieu.	EC/K/5A; Arbeid en productie: - aspecten van het producentengedrag: kosten, opbrengsten, winst, toegevoegde waarde, arbeid, arbeidsverdeling, arbeidsproductiviteit, werkgelegenheid en werkloosheid. EC/V/1, -3: - oorzaken en gevolgen van de waardeverandering van geld. EC/K/5B; Arbeid en bedrijfsleven: - productie van goederen en diensten; - fasen die een product doorloopt; - beroepen typerend voor economische sectoren.	
3. Overheid en bestuur	Nr. 36: De leerlingen leren hoofdzaken van de Nederlandse en Europese staatsinrichting en de rol van de burger.	Nr. 44: Hoofdpijnen van het Nederlandse politieke bestel als democratie en manieren van betrokkenheid bij het politieke proces.	EC/K/6; Overheid en bestuur: - sociale, economische en financiële functies van de overheid. EC/V/1; Verrijkingstof: - ontwikkeling begrotingstekort en staatsschuld; - systematiek en uitgangspunten loon- en inkomstenbelasting; - oorzaken en gevolgen waardeverandering van geld; - prijscompensatie om koopkrachtverlies tegen te gaan.	
4. Internationale ontwikkelingen		Nr. 45: De betekenis van de Europese samenwerking en de Europese Unie voor zichzelf, Nederland en de wereld. Nr. 46: De verdeling van welvaart en armoede over de wereld en de betekenis daarvan voor de bevolking en het milieu, in relatie met het eigen leven in Nederland.	EC/K/7; Internationale ontwikkelingen: - internationale economische betrekkingen: Nederland als open economie, de Europese Unie, ontwikkelingsproblematiek.	
5. Natuur en milieu	Nr. 39: De leerlingen leren met zorg om te gaan met het milieu.	Nr. 42: De leerling leert in eigen ervaringen en in de eigen omgeving effecten te herkennen van keuzes op het gebied van werk en zorg, wonen en recreëren, consumeren en budgetteren, verkeer en milieu.	EC/K/8; Natuur en milieu: - samenhang tussen productie, consumptie en milieu; - de rol van overheid, maatschappelijke organisaties en individuele personen op het gebied van milieuschade.	

Gebruiksmogelijkheden economie vmbo

De overzichten kunnen voor verschillende doelen in het onderwijs gebruikt worden. Ze geven zicht op doorlopende leerlijnen in de leerstofinhoud van de afzonderlijke maatschappijvakken, vanaf primair onderwijs tot en met vmbo en op de relaties die er te leggen zijn tussen onderdelen van de diverse vakprogramma's.

In de school kan dat leiden tot:

- Een uitwisseling tussen onder- en bovenbouwdocenten over welke inhouden/vaardigheden in onder- en bovenbouw voor economie zijn voorgeschreven.
- Een uitwisseling tussen onder- en bovenbouwdocenten over de wijze waarop bepaalde inhouden/vaardigheden in onder- en bovenbouw worden aangeleerd of zouden kunnen worden aangeleerd en het niveau dat daarbij gehaald zou moeten worden.
- Een keuze voor bepaalde thema's, die voortkomen uit de kernconcepten wanneer wordt besloten een vakoverstijgend project te gaan opzetten.
- Een uitwisseling tussen onderbouwdocenten en leerkrachten in het basisonderwijs over de aansluiting van leerstof/vaardigheden.
- Een houvast voor scenario 3/4 scholen die een eigen curriculum ontwerpen.
- Goed inzicht in welke onderdelen in weging en toetsing (en dus determinatie) een belangrijke rol moeten hebben, als het gaat om voorspellende waarde voor succes in de bovenbouw.

Belangrijk doel is dat docenten zelf zicht hebben op de samenhang binnen het curriculum.

Pas als docenten zicht hebben op deze samenhang, kunnen zij deze verbindingen voor de leerlingen inzichtelijk maken en van de leerlingen vragen dit ook in de praktijk te brengen zoals bijvoorbeeld het geval is bij een vakoverstijgend sectorwerkstuk.

In de volgende fase gaat SLO deze leerlijnen concretiseren door voorbeelduitwerkingen te maken van doorlopende leerlijnen per kernconcept. Ook weer voor leergebieden en vakken.

Die instrumenten zullen meer houvast bieden hoe een docent concreet in zijn lespraktijk vorm kan gaan geven aan doorlopende leerlijnen.

Toelichting en verantwoording economie vmbo

Voor het vak economie hebben we **kernconcepten** gekozen, die de rode draden vormen tussen de inhoud van onderbouw en bovenbouw.

Deze kernconcepten zijn uit de kerndoelen en eindtermen afgeleid. Ze vormen de inhoudelijke basis voor het op te bouwen economische inzicht.

Keuze voor kernconcepten

Bij de keuze van de kernconcepten is de vraag relevant welke criteria je hanteert: waarom kies je bepaalde kernconcepten wél en andere niet?

Het examenprogramma economie- vmbo is opgebouwd uit exameneenheden, die hebben wij kernconcepten genoemd.

Bij kernconcept 1 (Consumptie en consumentenorganisaties) hebben we de exameneenheden EC/K/4A (Consumptie) en EC/K/4B (Consumptie en consumentenorganisaties) samengevoegd. Hetzelfde geldt voor de exameneenheden EC/K/5A (Arbeid en productie) en EC/K/5B (Arbeid en bedrijfsleven). Deze exameneenheden hebben we samengevoegd tot kernconcept 2: Arbeid, productie en bedrijfsleven. De overige drie kernconcepten corresponderen met de exameneenheden EC/K/6, EC/K/7 en EC/K/8.

Dat leverde de volgende kernconcepten op:

1. Consumptie en consumptieorganisaties.
2. Arbeid, productie en bedrijfsleven.
3. Overheid en bestuur.
4. Internationale ontwikkelingen.
5. Natuur en milieu.

De verrijkingsstof (EC/V/1) hebben we in deze vijf kernconcepten ondergebracht.

Het bleek mogelijk de kerndoelen primair onderwijs "Oriëntatie op de wereld en jezelf" en de kerndoelen onderbouw "Mens en maatschappij" aan de kernconcepten van het bovengenoemde examenprogramma economie te koppelen.

Perspectieven

Behalve de kernconcepten die de inhoud van het vak economie omvatten, kent economie ook een vakspecifieke benaderingswijze, die wij **perspectieven** noemen. Dat is de 'bril' van het vak waarmee leerlingen naar de economische kanten van de samenleving leren kijken.

Deze perspectieven laten zich niet plaatsen in het platte vlak van de overzichten, omdat ze in feite overal dwars doorheen snijden. We hebben dat opgelost door een aparte kolom op te nemen voor de vakspecifieke benaderingen, met als titel '**perspectieven**'.

Bij economie staan de perspectieven verwoord in het examenprogramma in de exameneenheid EC/K/3 (Leervaardigheden in het vak economie).

In de kolom **perspectieven** staan alleen die vaardigheden die economie niet gemeenschappelijk heeft met de andere Mens en maatschappijvakken. De gemeenschappelijke vaardigheden zijn weergegeven in de doorlopende leerlijn **vaardigheden** in de Mens en maatschappij.

Gebruikte bronnen

Richtinggevende bronnen zijn de officiële programma's zoals vastgelegd in de kerndoelen primair onderwijs en onderbouw en in het officiële examenprogramma bovenbouw.

Formuleringen die cursief staan zijn eindtermen die alleen gelden voor kaderberoepsgerichte leerweg, de gemengde en theoretische leerweg. De verrijkingsdelen van het examenprogramma gelden alleen voor de gemengde en theoretische leerweg.

5. mens & maatschappij

De samengevatte vakinhoudelijke kerndoelen en eindtermen per kernconcept

Kernconcepten	PO, Oriëntatie op jezelf en de wereld	Onderbouw VO, Mens en maatschappij	Vmbo		Perspectieven
1. Macht, gezag en bestuur (politieke systemen, democratie en rechtsstaat)	Nr. 36: Hoofdzaken van de Nederlandse en Europese staatsinrichting en de rol van de burger.	Nr. 44: Hoofdpijnen van het Nederlandse politieke bestel als democratie en manieren van betrokkenheid bij het politieke proces. Nr. 45: De betekenis van de Europese samenwerking en de Europese Unie voor zichzelf, Nederland en de wereld. Nr. 37: De leerling leert een kader van 10 tijdvakken (+ kenmerkende aspecten) te gebruiken om gebeurtenissen, ontwikkelingen en personen in hun tijd te plaatsen (tijdvakken 5, 7, 8, 9, 10).	Maatschappijleer 1	ML1/K/6; Macht en zeggenschap: - macht en regels voor het samenleven van mensen; - mogelijkheden die burgers hebben om invloed uit te oefenen; - kenmerken parlementaire democratie. ML1/K/5; Sociale verschillen: - maatregelen overheid ten aanzien van sociale verschillen.	Historisch perspectief, ruimtelijk perspectief, economisch perspectief, politiek perspectief, sociaal/cultureel perspectief, ethisch/persoonlijk perspectief
			Geschiedenis (sectorkeuzevak)	GS/K/5; Staatsinrichting van Nederland: - ontwikkeling rechtsstaat/ staatsinrichting; - politieke stromingen, politieke en maatschappelijke participatie van burgers. GS/K/10; Historisch overzicht vanaf 1900: - ontwikkelingen naar algemeen kiesrecht; - tegenstelling democratie en dictatuur (nationaalsocialisme en communisme); - bestuursinrichting van de Europese Unie. GS/V/9; Drie thema's bij het Historisch overzicht vanaf 1900: - het communisme in de Sovjet-Unie (1917 - 1941).	
			Economie (verplicht sectorvak)	EC/K/6; Overheid en bestuur: - sociale, economische en financiële functies van de overheid. EC/V/1; Verrijkingstof: - de ontwikkeling van begrotingstekort en staatsschuld. EC/K/7: - het belang van de Europese Unie, o.a. vrij verkeer van goederen, diensten, personen en kapitaal.	
			Maatschappijleer 2 (sectorkeuzevak)	ML2/K/4; Politiek en beleid: - parlementaire democratie en rechtsstaat; - rol van burgers, belangen- en pressiegroepen alsmede Europese Unie in politieke besluitvorming; - standpunten van politieke partijen en stromingen; - hoe Europese besluiten tot stand komen. ML2/K/8; Criminaliteit en rechtsstaat: - criminaliteit als maatschappelijk probleem en oorzaken criminaliteit; - kenmerken rechtsstaat in straf- en procesrecht en de rol van de overheid; - visies van politieke stromingen op criminaliteit. ML2/K/5; Mens en Werk: - 3 de rol van de overheid op het gebied van arbeid en de problematiek van de verzorgingsstaat herkennen en beschrijven.	

Kernconcepten	PO, Oriëntatie op jezelf en de wereld	Onderbouw VO, Mens en maatschappij	Vmbo		Perspectieven
				<p>ML2/K/6; Multiculturele samenleving:</p> <ul style="list-style-type: none"> - 2 het overheidsbeleid ten aanzien van migratie en maatschappelijke positie van allochtone groepen herkennen en beschrijven <i>en verschillende visies daarop onderscheiden</i>. <p>ML2/K/7; Massamedia:</p> <ul style="list-style-type: none"> - herkennen/<i>uitleggen</i> dat het overheidsbeleid stoelt op het grondwettelijke recht van vrijheid van meningsuiting en van persvrijheid en op het belang van pluriformiteit van de pers voor de democratie. 	Historisch perspectief, ruimtelijk perspectief, economisch perspectief, politiek perspectief, sociaal/cultureel perspectief, ethisch/persoonlijk perspectief
			Aardrijkskunde (sectorkeuzevak)	<p>Domein E: Arm en rijk:</p> <p>E1: op basis van verschillen tussen arme(re) en rijk(ere) gebieden in de eigen omgeving een beeld vormen van de mogelijke gevolgen en oplossingen van deze welvaartsverschillen.</p> <p>Domein G: Grenzen en identiteit:</p> <p>G1: verschillende soorten grenzen in de eigen omgeving herkennen, hun voorkomen verklaren, in kaart brengen en relateren aan identiteit.</p>	
2. Cultuur, levensbeschouwing, identiteit (pluriforme/ multiculturele samenleving)	<p>Nr. 37: Respect voor algemeen aanvaarde waarden en normen.</p> <p>Nr. 38: Hoofdzaken van geestelijke stromingen in de Nederlandse samenleving.</p>	<p>Nr. 43: Overeenkomsten en verschillen en veranderingen in cultuur en levensbeschouwing in Nederland, de relatie met eigen en andermans levenswijze en de betekenis van respect voor elkaars opvattingen en levenswijzen.</p> <p>Nr. 37: De leerling leert een kader van 10 tijdvakken (+ kenmerkende aspecten) te gebruiken om gebeurtenissen, ontwikkelingen en personen in hun tijd te plaatsen (tijdvakken 2, 3, 5, 10).</p>	Maatschappijleer 1	<p>ML1/K/4; Cultuur en socialisatie:</p> <ul style="list-style-type: none"> - mens, samenleving en socialisatieproces(sen); - onderwijs als socialiserende instantie; - relatie (gedrag van) mensen en de subcultuur waarbij ze (willen) horen. <p>ML1/K/7; Beeldvorming en stereotypering:</p> <ul style="list-style-type: none"> - uitingen van vooroordelen en beeldvorming ten aanzien van mannen en vrouwen in de samenleving; - voorbeelden van discriminatie, het ontstaan daarvan en wat er tegen te doen; - <i>hoe vooroordelen en discriminatie tegemoet te treden vanuit het beginsel van gelijkwaardigheid en respect</i>; - relatie sociaal probleem en de beeldvorming erover. 	
			Geschiedenis (sectorkeuzevak)	<p>GS/K/8: Cultureel- mentale ontwikkelingen in Nederland na 1845.</p> <p>GS/K/10: Historisch overzicht na 1900:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Cultureel- maatschappelijke ontwikkelingen na de Tweede Wereldoorlog: amerikanisering, migranten, jongerencultuur, ontzuiling, Tweede Feministische golf, kritiek op gezagsdragers. 	
			Maatschappijleer 2 (sectorkeuzevak)	<p>ML2/K/6; Multiculturele samenleving:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Nederland als multiculturele samenleving; - de sociaal- economische positie van allochtone groepen; - omgaan met vooroordelen, discriminatie, gelijkwaardigheid, tolerantie; - <i>de culturele differentiatie in Nederland</i>. <p>ML2/K/7 Massamedia:</p> <ul style="list-style-type: none"> - in voorbeelden de rol herkennen, die media kunnen vervullen bij beeldvorming waaronder vooroordelen en stereotypen, en bij de overdracht van waarden en normen. 	

Kernconcepten	PO, Oriëntatie op jezelf en de wereld	Onderbouw VO, Mens en maatschappij	Vmbo		Perspectieven
			Aardrijkskunde (sectorkeuzevak)	Domein G: Grenzen en identiteit: <ul style="list-style-type: none">- G1: relatie verschillende soorten grenzen in eigen omgeving en identiteit;- G2: relatie regionale verschillen en beelden (op stadsgewestelijk niveau, nationaal en EU niveau) en identiteit;- G3: relatie verschillende soorten grenzen in Midden Oosten en Rusland en identiteit.	Historisch perspectief, ruimtelijk perspectief, economisch perspectief, politiek perspectief, sociaal/cultureel perspectief, ethisch/persoonlijk perspectief
3. Werk, welvaart, welzijn, (verzorgingsstaat)	Nr. 34: Zorg voor de lichamelijke en psychische gezondheid van zichzelf en anderen. Nr. 35: Redzaamheid in sociaal opzicht, als verkeersdeelnemer en als consument.	Nr. 42: Effecten van keuzes op het gebied van werk en zorg, wonen en recreëren, consumeren en budgetteren, verkeer en milieu herkennen in eigen ervaringen en in de eigen omgeving. Nr. 37: De leerling leert een kader van 10 tijdvakken (+ kenmerkende aspecten) te gebruiken om gebeurtenissen, ontwikkelingen en personen in hun tijd te plaatsen (tijdvakken 1, 3, 4, 6, 8, 9).	Maatschappijleer 1	ML1/K/5: Sociale verschillen: <ul style="list-style-type: none">- oorzaken sociale verschillen; sociale mobiliteit;- maatregelen overheid ten aanzien van sociale verschillen;- relatie maatschappelijke positie(s), belangen en conflicten.	
			Geschiedenis (sectorkeuzevak)	GS/K/6: De industriële samenleving in Nederland; GS/K/7: Sociale zekerheid en verzorgingsstaat in Nederland: <ul style="list-style-type: none">- veranderingen in de Nederlandse samenleving ten gevolge van het proces van industrialisatie;- ontwikkelingen in de sociale zekerheid vanaf de tweede helft van de 19e eeuw, w.o. de huidige herziene verzorgingsstaat. GS/V/4: Ontwikkeling van de gezondheidszorg in Nederland: <ul style="list-style-type: none">- ontwikkelingen in de gezondheidszorg vanaf de 19e eeuw en moreel-ethische gevolgen daarvan.	
			Economie (verplicht sectorvak)	EC/K/4A en B: Consumptie en consumentenorganisaties: <ul style="list-style-type: none">- aspecten van consumentengedrag; rollen consumentenorganisaties;- functies van geld, lenen en sparen;- functies van banken: verkrijgen vreemd geld, sparen en lenen;- motieven en kenmerken van verzekeringen. EC/K/5A en B: Arbeid, productie en bedrijfsleven: <ul style="list-style-type: none">- over producentengedrag, de productie van goederen en diensten, de fasen die een product doorloopt, typerende beroepen en werkzaamheden voor de economische sectoren. EC/K/6 - EC/V/1: Rol van de overheid inzake welvaart(sverdeling), werk, welzijn, sociale zekerheid: <ul style="list-style-type: none">- de sociale, economische en financiële functies van de overheid;- systematiek en uitgangspunten van loon- en inkomstenbelasting;- oorzaken en gevolgen van de waardeverandering van geld;- functie prijscompensatie: tegengaan koopkrachtverlies.	
			Maatschappijleer 2 (sectorkeuzevak)	ML2/K/5; Mens en werk: <ul style="list-style-type: none">- functies en maatschappelijke waardering van arbeid;- rol van de overheid ten aanzien van arbeid;- verzorgingsstaat;- arbeidsverdeling; arbeidsverhoudingen; arbeidsmarkt. ML2/K/6 Multiculturele samenleving: <ul style="list-style-type: none">- de sociaal-economische positie van allochtone groepen beschrijven en verklaren.	

Kernconcepten	PO, Oriëntatie op jezelf en de wereld	Onderbouw VO, Mens en maatschappij	Vmbo		Perspectieven
			Aardrijkskunde (sectorkeuzevak)	<ul style="list-style-type: none">- Domein E: Arm en rijk:- E1 en 2; verschillen tussen arme(re) en rijke(re) gebieden in de eigen omgeving in Nederland in relatie tot mogelijke gevolgen van en oplossingen voor welvaartsverschillen.	Historisch perspectief, ruimtelijk perspectief, economisch perspectief, politiek perspectief, sociaal/cultureel perspectief, ethisch/persoonlijk perspectief
4. De mens en zijn fysieke en ruimtelijke omgeving (duurzaamheid, ruimtelijke inrichting en milieu)	Nr. 35: Redzaamheid in sociaal opzicht, als verkeersdeelnemer en als consument. Nr. 39: Zorg voor het milieu. Nr. 47: Vergelijking van de ruimtelijke ordening van de eigen omgeving met die in omgevingen elders in binnen- en buitenland, vanuit verschillende perspectieven (landschap, wonen, werken, bestuur, verkeer, recreatie, welvaart, cultuur en levensbeschouwing).	Nr. 42: Effecten van keuzes op het gebied van werk en zorg, wonen en recreëren, consumeren en budgetteren, verkeer en milieu herkennen in eigen ervaringen en in de eigen omgeving.	Geschiedenis (sectorkeuzevak)	GS/V/3; De verhouding mens- milieu: <ul style="list-style-type: none">- hoe de mens in het heden en verleden het milieu (heeft) beïnvloed;- oplossingen die zijn en worden bedacht voor milieuproblemen.	
			Economie (verplicht sectorvak)	EC/K/8; Natuur en milieu: <ul style="list-style-type: none">- de samenhang tussen productie, consumptie en het milieu;- de rol van de overheid, maatschappelijke organisaties en individuen ten aanzien van het milieu.	
			Aardrijkskunde (sectorkeuzevak)	Domein F; Bevolking en ruimte: <ul style="list-style-type: none">- F1: relatie demografische ontwikkeling en ruimtegebruik in de eigen omgeving;- F2: ontwikkelingen ten aanzien van bevolking en ruimtegebruik in Nederland, mede vanuit Europees perspectief; casus: mainports in Nederland;- F3: relatie demografische ontwikkelingen en ruimtegebruik in de VS en China na 1950, dit vergelijken met Nederland en/of Europa; casus: grootstedelijke problematiek in China en de VS. Domein B; Weer en klimaat: <ul style="list-style-type: none">- B1: weer en klimaat in de eigen omgeving;- B2: klimaattypen, klimaatveranderingen en klimaatbeleid in Nederland en Europa; casus: weer, klimaat en water in Spanje;- B3: klimaattypen en klimaatveranderingen in de VS en Brazilië vergelijk met Europa en/of Nederland; casus: natuurgeweld, tropische stromen en tropische orkanen in het zuidoosten van de VS. Domein C; Bronnen van energie: <ul style="list-style-type: none">- C1 en C2: De herkomst, het transport, gebruik en de gevolgen van het gebruik van fossiele brandstoffen, agrarische brandstoffen als brandstof, kernenergie en duurzame energie in de eigen omgeving, Nederland en de EU; casus: Nederlandse rijkdom in het Waddenzeegebied;- C3: Bovenstaande kunnen toepassen op Brazilië, Rusland en Nigeria en de situatie daar kunnen vergelijken met Nederland of de EU. Domein D: Water <ul style="list-style-type: none">- D1: de herkomst, het voorkomen en gebruik van zoet en zout water in de eigen omgeving;- D2: de herkomst, het voorkomen en gebruik van zoet en zout water in Nederland en Europa; mogelijke maatregelen voor (duurzaam) waterbeheer; casus: de strijd tegen het water in Nederland;- D3: de herkomst, het voorkomen en gebruik van zoet en zout water in China en het Midden- Oosten vergelijken met Nederland en/of Europa; casus: waterbouwkundige werken in China.	

Kernconcepten	PO, Oriëntatie op jezelf en de wereld	Onderbouw VO, Mens en maatschappij	Vmbo		Perspectieven
5. Communicatie en samenleving		Nr. 37: De leerling leert een kader van 10 tijdvakken (+ kenmerkende aspecten) te gebruiken om gebeurtenissen, ontwikkelingen en personen in hun tijd te plaatsen (tijdvak 9).	Maatschappijleer 1	ML1/K/7; Beeldvorming en stereotypering: <ul style="list-style-type: none">- hoe mensen bij het vormen van hun meningen beïnvloed worden door selectie van informatie;- <i>de rol van selectieve waarneming in het proces van beeld- en meningsvorming.</i> ML1/K/4 Cultuur en socialisatie: <ul style="list-style-type: none">- uitleggen welke instituties een rol spelen bij de ontwikkeling en het gedrag van mensen (<i>bij het socialisatieproces</i>). ML1/K/6 Macht en zeggenschap: <ul style="list-style-type: none">- met voorbeelden duidelijk maken hoe de massamedia gebruikt kunnen worden bij het doorsluizen van onderwerpen voor de politieke agenda.	Historisch perspectief, ruimtelijk perspectief, economisch perspectief, politiek perspectief, sociaal/cultureel perspectief, etnisch/persoonlijk perspectief
			Maatschappijleer 2 (sectorkeuzevak)	ML2/K/7; massamedia: <ul style="list-style-type: none">- de betekenis van massamedia voor de samenleving;- kritisch beoordelen van inhoud en programmering van massamedia en nieuwsvoorziening;- rol herkennen die media kunnen vervullen bij beeldvorming en overdracht van waarden en normen; <i>hoe er sprake is van beïnvloeding door massamedia;</i>- informatie vergelijken van verschillende media. ML2/K/4; Politiek en beleid: <ul style="list-style-type: none">- <i>omschrijven op welke wijze massamedia een rol in het proces van politieke besluitvorming kunnen spelen.</i>	
6. Internationale verhoudingen (internationalisering/ globalisering, verdelingsvraagstukken , internationale conflicten)		Nr. 45: De betekenis van Europese samenwerking en de Europese Unie voor zichzelf, Nederland en de wereld. Nr. 46: De verdeling van welvaart en armoede over de wereld en de betekenis daarvan voor de bevolking en het milieu, in relatie met het eigen leven in Nederland. Nr. 47: Actuele spanningen en conflicten in de wereld plaatsen tegen hun achtergrond, met oog voor de grote onderlinge afhankelijkheid in de wereld, het belang van de mensenrechten en de betekenis van internationale samenwerking.	Geschiedenis (sectorkeuzevak)	GS/K/4; De koloniale relatie Indonesië - Nederland: <ul style="list-style-type: none">- de ontwikkeling van de koloniale relatie Indonesië en Nederland;- de dekolonisatie/onafhankelijkheid van Indonesië. GS/K/9; De Koude Oorlog: <ul style="list-style-type: none">- ontstaan, verloop en einde van de Koude Oorlog;- gevolgen Koude oorlog voor wereldpolitiek en Europa. Uit GS/K/10; Een nieuwe wereldorde: <ul style="list-style-type: none">- onder andere: einde Sovjet-Unie en communistisch Oost-Europa, herlevend nationalisme in Europa, de VS als enige supermacht, uitbreiding en veranderende rol NATO, terrorisme. GS/V/9; drie thema's bij het Historisch overzicht vanaf 1900: <ul style="list-style-type: none">- <i>Indonesië als voorbeeld van dekolonisatie (1942 - 1949);</i>- <i>de brandhaard Israël/Palestina (1945 - 1979).</i>	
			Economie (verplicht sectorvak)	EC/K/7; Internationale ontwikkelingen: <ul style="list-style-type: none">- Nederland als open economie, o.a.: afhankelijkheid van het buitenland op het gebied van consumptie en werkgelegenheid;- het belang van de Europese Unie, o.a.: vrij verkeer van goederen, diensten, personen en kapitaal;- ontwikkelingsproblematiek, o.a.: oorzaken en gevolgen van economische onderontwikkeling en welvaartsverschillen tussen arme en rijke landen.	

Kernconcepten	PO, Oriëntatie op jezelf en de wereld	Onderbouw VO, Mens en maatschappij	Vmbo		Perspectieven
		Nr. 37: De leerling leert een kader van 10 tijdvakken (+ kenmerkende aspecten) te gebruiken om gebeurtenissen, ontwikkelingen en personen in hun tijd te plaatsen (tijdvakken 5, 7, 8, 10).	Aardrijkskunde (sectorkeuzevak)	<p>Domein E; Arm en rijk:</p> <ul style="list-style-type: none"> - E3: verschillen tussen arme en rijke gebieden in de wereld en mogelijke gevolgen en oplossingen van deze welvaartsverschillen. N.B. bijzondere aandacht voor Brazilië en Nigeria. <p>Domein G: Grenzen en identiteit</p> <ul style="list-style-type: none"> - G 3.1: verschillende soorten grenzen in het Midden-Oosten en Rusland beschrijven, hun voorkomen verklaren en relateren aan identiteit; - G3.2.: <i>casus - Israël en Palestina</i>. 	Historisch perspectief, ruimtelijk perspectief, economisch perspectief, politiek perspectief, sociaal/cultureel perspectief, ethisch/persoonlijk perspectief
			Maatschappijleer 2 (sectorkeuzevak)	<p>ML2/K/4; Politiek en beleid:</p> <ul style="list-style-type: none"> - rol van Europese Unie in politieke besluitvorming; - hoe Europese besluiten tot stand komen. 	

De vaardigheden die voorkomen in de kerndoelen en eindtermen van de Mens en maatschappijvakken

Kernvaardigheden	PO, Oriëntatie op jezelf en de wereld	Onderbouw VO, Mens en maatschappij	Bovenbouw Vmbo	
1. Redeneervaardigheden	In de karakteristiek: Kennis over en inzicht in belangrijke waarden en normen, en weten hoe daarnaar te handelen.	Nr. 36: Betekenisvolle vragen stellen, beargumenteerd standpunt innemen en respectvol omgaan met kritiek. Nr. 42: Effecten herkennen van keuzes.	Alle vakken	Preambule: 3.7: op basis van argumenten tot een eigen standpunt komen; 4.4: verschillen in meningen en opvattingen benoemen en hanteren.
			Economie	EC/K/3 Leervaardigheden: strategische vaardigheden die bijdragen tot het communiceren met economische vaktaal.
			Maatschappijleer 1	ML1/K/3 Leervaardigheden: - een standpunt formuleren met betrekking tot een concreet maatschappelijk vraagstuk en hier argumenten voor geven.
			Maatschappijleer 2 (sectorkeuzevak)	ML2/K/3 Leervaardigheden: - een standpunt formuleren met betrekking tot een concreet maatschappelijk vraagstuk en hier argumenten voor geven.
			Aardrijkskunde (sectorkeuzevak)	AK/K/5 - K/9 en AK/V/1 - V/6: - diverse aardrijkskundige verschijnselen en ontwikkelingen beoordelen.
			Geschiedenis (sectorkeuzevak)	- Een eigen standpunt over historische gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen weergeven en toelichten; - zich verplaatsen in opvattingen, waarden en motieven van mensen in het verleden, er rekening mee houdend dat zij niet over dezelfde kennis konden beschikken als wij nu; - opvattingen, waarden en motieven, waardoor mensen in het verleden werden geleid, vergelijken met die van zichzelf en tijdgenoten.
2. Onderzoek doen		Nr. 39: Een eenvoudig onderzoek uitvoeren en de uitkomsten presenteren.	Alle vakken	Preambule: 3.5: een eenvoudig maatschappelijk vraagstuk planmatig onderzoeken.
			Economie	EC/K/3 Leervaardigheden: - strategische vaardigheden die bijdragen tot het vermogen om onderzoek te doen.
			Aardrijkskunde (sectorkeuzevak)	AK/K/3 Leervaardigheden: - strategische vaardigheden die bijdragen tot de ontwikkeling van het eigen leervermogen; - verschillende typen aardrijkskundige vragen herkennen en formuleren; - aan de hand van een gegeven stappenplan voor het doen van onderzoek een eenvoudig aardrijkskundig onderzoek uitvoeren in de eigen regio.
			Geschiedenis (sectorkeuzevak)	GS/K/3 Leervaardigheden: - strategische vaardigheden toepassen die bijdragen tot de ontwikkeling van het eigen leervermogen; - het vermogen om voor geschiedenis en staatsinrichting onderzoek te doen.
			Maatschappijleer 2 (sectorkeuzevak)	ML2/K/3 Leervaardigheden - ten aanzien van maatschappelijke vraagstukken verschillende typen vragen herkennen en zo zelfstandig mogelijk formuleren; - bij gegeven of zelf geformuleerde vragen informatie verwerven en daarbij gebruik maken van verschillende informatiebronnen; - de principes en procedures die horen bij de benaderingswijze van het vak maatschappijleer toepassen op een maatschappelijk vraagstuk.

Kernvaardigheden	PO, Oriëntatie op jezelf en de wereld	Onderbouw VO, Mens en maatschappij	Bovenbouw Vmbo	
3. Informatievaardigheden	Nr. 50: Leren omgaan met kaart en atlas. Nr. 51: Gebruik maken van eenvoudige historische bronnen en aanduidingen van tijd en tijdsindeling hanteren.	Nr. 37: - Leren een kader van tien tijdvakken te gebruiken om gebeurtenissen, ontwikkelingen en personen in hun tijd te plaatsen; - leren een relatie te leggen tussen gebeurtenissen en ontwikkelingen in de 20e eeuw en hedendaagse ontwikkelingen. Nr. 38: Een eigentijds beeld van de eigen omgeving, Nederland, Europa en de wereld gebruiken om verschijnselen en ontwikkelingen in hun omgeving te kunnen plaatsen. Nr. 40: Historische bronnen gebruiken om zich een beeld van een tijdvak te vormen. Nr. 41: De atlas als informatiebron gebruiken en kaarten lezen en analyseren.	Alle vakken	Preambule: 2.3 informatie in verschillende gegevensbestanden opzoeken, selecteren, verzamelen en ordenen; 2.4 de rekenvaardigheden hoofdrekenen, rekenregels gebruiken, meten en schatten toepassen; 3.1 informatie beoordelen op betrouwbaarheid, representativiteit en bruikbaarheid, informatie verwerken en benutten.
			Maatschappijleer 1	ML1/K/3 Leervaardigheden: Met betrekking tot een maatschappelijk vraagstuk: - principes en procedures van de benaderingswijze van het vak maatschappijleer toepassen.
			Economie	EC/K/3 Leervaardigheden: - strategische vaardigheden die bijdragen tot de ontwikkeling van het eigen leervermogen en het vermogen met economische vaktaal te communiceren.
			Aardrijkskunde (sectorkeuzevak)	AK/K/3 Leervaardigheden: Strategische vaardigheden die bijdragen tot de ontwikkeling van het eigen leervermogen: - verschillende typen aardrijkskundige vragen herkennen en formuleren; - aardrijkskundige principes en procedures hanteren; - gebruik maken van kaart, atlas, luchtfoto's en satellietbeelden.
			Geschiedenis (sectorkeuzevak)	GS/K/3 Leervaardigheden: - strategische vaardigheden toepassen die bijdragen tot de ontwikkeling van het eigen leervermogen; - het vermogen om voor geschiedenis en staatsinrichting met eigen vaktaal en methodieken te communiceren.
			Maatschappijleer 2 (sectorkeuzevak)	ML2/K/3 Leervaardigheden: - informatie verwerven en daarbij gebruik maken van verschillende informatiebronnen; - zelf verzamelde en aangereikte informatie over maatschappelijke verschijnselen/vraagstukken verwerken en interpreteren op basis van vakinhoudelijke kennis; - de principes en procedures van de benaderingswijze van het vak maatschappijleer herkennen in informatiebronnen over een maatschappelijk vraagstuk of verschijnsel <i>of toepassen op een maatschappelijk vraagstuk</i> . ML2/V/1: - <i>een maatschappelijk vraagstuk gerelateerd aan de exameneenheden analyseren door de benaderingswijze en vaardigheden van maatschappijleer erop toe te passen.</i> ML2/V/2: - <i>zelfstandig informatie verwerven, verwerken en verstrekken in het kader van het sectorwerkstuk.</i>
4. Informatie overdragen, presenteren en evalueren		Nr. 39: De uitkomsten van een eenvoudig onderzoek presenteren.	Alle vakken	Preambule: 4.7 zichzelf en eigen werk presenteren; 5.3 een eenvoudige product- en procesevaluatie maken en hieruit conclusies trekken.

Gebruiksmogelijkheden van de overzichten Mens en maatschappij vmbo

De overzichten kunnen voor verschillende doelen in het onderwijs gebruikt worden. Ze geven zicht op doorlopende leerlijnen in de leerstofinhoud van het leergebied Mens en maatschappij en van de afzonderlijke maatschappijvakken, vanaf primair onderwijs tot en met vmbo en op de relaties die er te leggen zijn tussen onderdelen van de diverse vakprogramma's.

In de school kan dat leiden tot:

- Een uitwisseling tussen onder- en bovenbouwdocenten over welke inhouden/vaardigheden in onder- en bovenbouw voor de Mens en maatschappijvakken zijn voorgeschreven.
- Een uitwisseling tussen onder- en bovenbouwdocenten over de wijze waarop bepaalde inhouden/vaardigheden in onder- en bovenbouw worden aangeleerd of zouden kunnen worden aangeleerd.
- Een keuze voor bepaalde thema's, die voortkomen uit de kernconcepten wanneer wordt besloten een vakoverstijgend project te gaan opzetten.
- Een uitwisseling tussen onderbouwdocenten en leerkrachten in het basisonderwijs over de aansluiting van leerstof/vaardigheden.
- Een houvast voor scenario 3/4 scholen die een eigen curriculum ontwerpen.
- Goed inzicht in welke onderdelen in weging en toetsing (en dus determinatie) een belangrijke rol moeten hebben, als het gaat om voorspellende waarde voor succes in de bovenbouw.

Belangrijk doel is dat docenten zelf zicht hebben op de samenhang binnen het curriculum.

Pas als docenten zicht hebben op deze samenhang, kunnen zij deze verbindingen voor de leerlingen inzichtelijk maken en van de leerlingen vragen dit ook in de praktijk te brengen zoals bijvoorbeeld het geval is bij een vakoverstijgend sectorwerkstuk.

In de volgende fase gaat SLO deze leerlijnen concretiseren door voorbeelduitwerkingen te maken van doorlopende leerlijnen per kernconcept. Ook weer voor leergebieden en voor vakken.

De instrumenten zullen meer houvast bieden hoe een docent concreet in zijn lespraktijk vorm kan geven aan doorlopende leerlijnen.

Toelichting en verantwoording Mens en maatschappij vmbo

Voor het leergebied Mens en maatschappij hebben we kernconcepten gekozen, die de rode draden vormen tussen de inhoud van onderbouw en bovenbouw.

Deze kernconcepten zijn uit de kerndoelen en eindtermen afgeleid. De kernconcepten gaan over de inhoud, de kernvaardigheden uiteraard over de vaardigheden.

Een voorbeeld van een kernconcept '*Macht, gezag en bestuur*'

In de kerndoelen onderbouw van het leergebied Mens en maatschappij komen verschillende begrippen voor die te rangschikken zijn onder '*Macht, gezag en bestuur*': democratie, Europese Unie, belang van mensenrechten en 'civil society'. Bij de vijf maatschappijvakken (maatschappijleer 1 en 2, aardrijkskunde, geschiedenis, economie) komen dergelijke begrippen ook in de eindtermen van de bovenbouwprogramma's voor. Het blijven in de afzonderlijke examenprogramma's losse vakbegrippen zonder samenhang. Met het drie- in- één- kernconcept '*Macht, gezag en bestuur*' komen al die losse aspecten in samenhang te staan. En dat kernconcept verbindt dus ook het programma van de onderbouw met dat van de bovenbouw. Het blijkt tevens van toepassing te zijn voor het primair onderwijs: daar komen die begrippen namelijk ook voor. Zo'n kernconcept schept een inhoudelijke samenhang tussen de kerndoelen van het primair onderwijs, die van de onderbouw én bovenbouw. Soms wordt over 'themavelden' gesproken. Het gaat hierbij om gemeenschappelijke inhoud van de verschillende vakken zoals deze blijken uit de vigerende examenprogramma's. Zo besteden zowel de examenprogramma's van maatschappijleer, geschiedenis en aardrijkskunde expliciet aandacht aan de multiculturele samenleving. Het zou inefficiënt zijn deze inhoud niet in samenhang te behandelen. Deze themavelden zijn, indien van toepassing, tussen haakjes bij het betreffende kernconcept geplaatst, in het geval van de multiculturele samenleving bij '*Cultuur, levensbeschouwing en identiteit*'. Hetzelfde geldt voor bijvoorbeeld internationalisering en globalisering, dat is toegevoegd aan het kernconcept '*Internationale verhoudingen*'. In het vervolg zullen we slechts van kernconcepten spreken.

Criteria voor kernconcepten

Bij de keuze van de kernconcepten is de vraag relevant welke criteria je hanteert: waarom kies je bepaalde kernconcepten wél en andere niet? Een kernconcept is te herleiden tot de inhoud van de kerndoelen van primair onderwijs en onderbouw voortgezet onderwijs en van de eindtermen van de bovenbouw.

De criteria waaraan een 'kernconcept' moet voldoen, zijn:

- Vakoverstijgend, het moet samenhang creëren op het niveau van het leergebied in de onderbouw en de sector in de bovenbouw. Een kernconcept als '*Macht, gezag en bestuur*' geeft aspecten weer van het leergebied Mens en maatschappij en brengt tevens samenhang in de afzonderlijke vakken.
- Essenties weergeven, dus kernen van een aantal kerndoelen en eindtermen. De verschillende kernconcepten van een leergebied 'dekken' bij elkaar het merendeel van de kerndoelen en eindtermen.
- Een rode draad tussen alle, of anders zoveel mogelijk verschillende onderwijsfasen, van primair onderwijs tot en met bovenbouw. Een kernconcept moet bijdragen aan het transparant maken van de programma's.
- Abstract, maar wel herkenbaar. Vanwege de voorafgaande criteria zijn ze abstract.
- Werken als een zoekkader en als paraplu: onder het kernconcept kunnen docenten begrippen en leerstof onderbrengen, die bijdragen aan het beheersen van een reeks kerndoelen en eindtermen en ze kunnen er thema's uit ontwikkelen die onder dat kernconcept vallen.

Kernconcepten bij Mens en maatschappij

Voor Mens en maatschappij zijn we uiteindelijk tot de volgende zes kernconcepten gekomen, die hun weerslag vinden in de officiële programma's in de achtereenvolgende fasen van het onderwijs.

1. Macht, gezag en bestuur (politieke systemen, democratie, rechtsstaat).
2. Cultuur, levensbeschouwing en identiteit (pluriforme/ multiculturele samenleving).
3. Werk, welvaart en welzijn (verzorgingsstaat).
4. De mens en zijn fysieke en ruimtelijke leefomgeving (duurzaamheid, ruimtelijke inrichting, milieu).
5. Communicatie en samenleving.
6. Internationale verhoudingen (internationalisering, globalisering, verdelingsvraagstukken, internationale conflicten).

In de overzichten "**leerlijnen**" zijn deze kernconcepten en de bijbehorende kerndoelen en eindtermen te vinden. SLO kiest voor kleurgebruik in de overzichten. Elke doelgroep heeft een eigen kleur: oranje primair onderwijs, donkergroen onderbouw (klas 1 en 2), in de bovenbouw vmbo heeft ieder vak zijn eigen kleur. Daarmee is in één oogopslag te zien welke vakken inhouden kennen die bij een bepaald kernconcept of een bepaalde kernvaardigheid horen.

Formuleringen die cursief staan zijn eindtermen die alleen gelden voor kaderberoepsgerichte leerweg, de gemengde en theoretische leerweg. De verrijkingsdelen van de examenprogramma's gelden alleen voor de gemengde en theoretische leerweg.

Vaardigheden

In de kerndoelen en eindtermen zijn ook **vaardigheden** genoemd die specifiek zijn voor een leergebied en een vak of vakkencluster. Bij Mens en maatschappij in de onderbouw komt bijvoorbeeld het zoeken van informatie in bronnen voor. In de aansluitende vakken van de bovenbouw vmbo staan dergelijke vaardigheden ook in de eindtermen vermeld. Het is dus gerechtvaardigd om een aparte doorlopende leerlijn voor kernvaardigheden op te nemen. Juist op het gebied van vaardigheden is er sprake van behoefte aan afstemming tussen vakken en aan een opbouw door de jaren heen.

In het overzicht "**doorlopende leerlijn vaardigheden**" onderscheiden we vier vaardigheden die bij alle maatschappijvakken aan bod komen:

Redeneervaardigheden
Onderzoek doen
Informatievaardigheden
Informatie overdragen, presenteren en evalueren

Perspectieven

Behalve de kernconcepten die de inhoud van de vakken omvatten, kennen vakken ook vakspecifieke benaderingswijzen, die wij **perspectieven** noemen. Dat is de 'bril' van het vak waarmee leerlingen naar de samenleving leren kijken. Leerlingen leren dan vakspecifieke begrippen zoals standplaatsgebondenheid in te zetten om door de geschiedenisbril naar het verleden te kijken.

Deze perspectieven laten zich niet plaatsen in het platte vlak van de overzichten, omdat ze in feite overal dwars doorheen snijden. We hebben dat opgelost door een aparte kolom op te nemen voor de vakspecifieke benaderingen, met als titel **perspectieven**.

In de **perspectieven** kolom van Mens en maatschappij staan de diverse invalshoeken van alle maatschappijvakken.

Gebruikte bronnen

Richtinggevend bronnen voor de overzichten zijn de officiële programma's zoals vastgelegd in de kerndoelen primair onderwijs en onderbouw en in de officiële examenprogramma's vmbo, zoals te zien in de onderstaande tabel.

Overzicht Mens en maatschappij in de verschillende fasen van het onderwijs		
Primair onderwijs	Onderbouw vo	Bovenbouw vmbo
Leergebied Oriëntatie op jezelf en de wereld (met karakteristiek) Een overkoepelende karakteristiek 6 kerndoelen "Mens en samenleving" 4 kerndoelen "Ruimte" 3 kerndoelen "Tijd"	Domein Mens en maatschappij (met karakteristieken) 12 kerndoelen	Voor alle leerlingen: maatschappijleer Keuze sectorvak in de sector Zorg en welzijn: geschiedenis, aardrijkskunde, maatschappijleer 2 Verplicht vak in sector Economie: economie

